

Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Факультет фінансів та обліку

Кафедра фінансів ім. С.І. Юрія

**Психолого-педагогічні особливості подолання
комунікативних бар'єрів підлітків в процесі їхньої
адаптації до умов навчання в ПТУ / Psychological and
pedagogical features of overcoming communication
barriers of adolescents in the process of their adaptation
to the conditions of study in vocational schools**

спеціальність 015 39 - Професійна освіта (015.39 Цифрові технології)
освітньо-професійна програма - Фінансова грамотність

Кваліфікаційна робота

Виконав студент групи
ПОСРм-21
Давиденко Олександр
Олександрович

підпис

Науковий керівник:
к.пед.н., доцент
Ященко Елеонора Михайлівна

підпис

Випускню кваліфікаційну роботу
допущено до захисту

« ____ » _____ 2025 р.

Завідувач кафедри психології
та соціальної роботи

_____ А.І. Крисоватий
підпис

Тернопіль – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ БАР'ЄРІВ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ЇХНЬОЇ АДАПТАЦІЇ ДО УМОВ НАВЧАННЯ В ПТУ	8
1.1. Теоретичні основи адаптації підлітків до умов навчання в ПТУ	8
1.2. Основні підходи до проблеми подолання комунікативних бар'єрів підлітків	13
Висновки до розділу 1	19
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ БАР'ЄРІВ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ЇХНЬОЇ АДАПТАЦІЇ ДО УМОВ НАВЧАННЯ В ПТУ: ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ	21
2.1. Комунікативні бар'єри підлітків та психолого-педагогічні особливості їх подолання у процесі адаптації до умов навчання у ПТУ	21
2.2. Емпіричне дослідження психолого-педагогічних умов подолання комунікативних бар'єрів учнів ПТУ: в контексті формування персоналізованого освітнього процесу	32
Висновки до розділу 2	41
РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА З ПОДОЛАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ БАР'ЄРІВ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ЇХНЬОЇ АДАПТАЦІЇ ДО УМОВ НАВЧАННЯ В ПТУ	45
Висновки до розділу 3	50
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	59
ДОДАТКИ	65

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні трансформаційні процеси в системі освіти України, спрямовані на модернізацію змісту та форм професійної підготовки молоді, висувають нові вимоги до забезпечення психологічного комфорту й ефективної соціалізації здобувачів освіти. Особливої уваги потребує підлітковий вік, який є надзвичайно вразливим і водночас визначальним для формування особистості, її самосвідомості, соціальних навичок та комунікативної компетентності.

Навчання в закладах професійно-технічної освіти (ПТУ) є новим етапом у житті підлітків, що супроводжується необхідністю адаптації до нового колективу, змінених умов навчання, взаємодії з педагогами і однолітками, а також нової системи вимог. Одним із найбільш поширених і значущих факторів, що ускладнюють процес адаптації, є наявність комунікативних бар'єрів.

З психолого-педагогічного погляду, комунікативні бар'єри можуть мати різноманітну природу: емоційну (тривожність, страх негативної оцінки), когнітивну (низький рівень розвитку комунікативних умінь), поведінкову (агресивність, замкненість) тощо. Вони значною мірою впливають на якість освітнього процесу, міжособистісні стосунки, емоційне самопочуття учнів і їх готовність до особистісного і професійного самовизначення.

Сьогодні в українському суспільстві проблема подолання комунікативних бар'єрів в освітньому середовищі ПТУ залишається недостатньо дослідженою, незважаючи на її очевидну актуальність. Потребують ґрунтовного вивчення психолого-педагогічних особливостей подолання комунікативних бар'єрів підлітків у процесі їх адаптації до умов навчання в ПТУ, що свідчить про наукове і практичне значення обраної проблематики кваліфікаційної роботи.

Певні аспекти досліджуваної у кваліфікаційній роботі проблеми висвітлено у роботах вітчизняних і зарубіжних науковців: К. Андросович, А. Гірняка, Н. Глушко, О. Видри, Н. Єзерської, І. Сазонової, Т. Спіріної, Х. Попової, Є. Пономарьової, А. Массанова, А. Татьянчикова, А. Фурмана, Е. Яценко, ін.

Мета дослідження – здійснення теоретичного обґрунтування та емпіричного визначення психолого-педагогічних особливостей подолання комунікативних бар'єрів підлітків у процесі їх адаптації до умов навчання в ПТУ.

Досягненню мети сприяло вирішення наступних **завдань**:

- 1) розкрити теоретичні основи адаптації підлітків до умов навчання в ПТУ;
- 2) вивчити основні підходи до проблеми подолання комунікативних бар'єрів підлітків;
- 3) дослідити комунікативні бар'єри підлітків та психолого-педагогічні особливості їх подолання у процесі адаптації до умов навчання в ПТУ;
- 4) здійснити у контексті формування персоналізованого освітнього процесу емпіричне дослідження психолого-педагогічних умов подолання комунікативних бар'єрів учнів, що навчаються у ПТУ;
- 5) розробити проєкт програми з подолання комунікативних бар'єрів підлітків у процесі їх адаптації до умов навчання в ПТУ та сформулювати рекомендації з її впровадження.

Об'єкт дослідження – комунікативні бар'єри підлітків у процесі їхньої адаптації до умов навчання в ПТУ.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні особливості подолання комунікативних бар'єрів підлітків в процесі їхньої адаптації до умов навчання в ПТУ.

Методи дослідження. Кваліфікаційне дослідження проводилося з використанням взаємопов'язаних *теоретичних* (синтезу, аналізу, систематизації, порівняння, класифікації, узагальнення, теорії моделювання, теорії детермінованого хаосу, методу персоналізації освіти, ін.) та *емпіричних* (спостереження, анкетування, опитування, психодіагностичних методик (методики діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі), опитувальника комунікативної тривожності) *методів наукового пізнання*. Здійснено аналіз джерел для з'ясування стану і підходів з досліджуваної проблеми. Метод синтезу, порівняння, класифікації та узагальнення сприяли напрацюванню положень, що стосуються понять «адаптація до умов навчання», «комунікативні бар'єри»,

«підлітковий вік», «внутрішні комунікативні бар'єри», «зовнішні комунікативні бар'єри», «способи подолання комунікативних бар'єрів», «комунікативна компетентність» тощо. Шляхом моделювання розкрито умови психолого-педагогічного впливу на подолання комунікативних бар'єрів у підлітків, запропоновано проект програми з подолання комунікативних бар'єрів підлітків у ході адаптації до умов навчання в ПТУ.

За допомогою емпіричних методів здійснено: спостереження за поведінкою учнів у реальному професійно-технічному освітньому середовищі у ході спілкування з ровесниками і педагогічними працівниками; опитування і анкетування учнів і педагогів з метою виявлення особливостей міжособистісної комунікації та труднощів адаптації; оцінювання рівня розвитку комунікативних навичок та виявлення комунікативних бар'єрів тощо.

Наукова новизна кваліфікаційної роботи полягає у тому, що:

вперше:

- зроблено спробу комплексного дослідження психолого-педагогічних особливостей подолання комунікативних бар'єрів підлітків в процесі їх адаптації до умов навчання в ПТУ;

- розроблено авторську дефініцію «адаптація підлітків до умов навчання в ПТУ» і «комунікативні бар'єри підлітків під час адаптації до умов навчання в ПТУ»;

- запропоновано використання теорій детермінованого хаосу і персоналізації освіти у дослідженні та пошуку шляхів подолання комунікативних бар'єрів підлітків в процесі їх адаптації до умов навчання в ПТУ; насамперед, їх положення лягли в основу системи практичних принципів подолання комунікативних бар'єрів учнів ПТУ;

- розроблено проект програми з подолання комунікативних бар'єрів підлітків у процесі їх адаптації до умов навчання в ПТУ, що враховує етапи уроку проблемного навчання; складено проект адаптованої технологічної карти уроку;

розвинено:

- положення про процес адаптації підлітків до умов навчання у професійно-технічному середовищі (поняття, принципи, рівні, форми, фактори, підходи, методи тощо);

- положення про основні підходи до проблеми подолання комунікативних бар'єрів підлітків;

- положення про причини і вплив факторів на формування комунікативних бар'єрів у підлітків, що проходять адаптацію до умов навчання в ПТУ;

- положення про систему психолого-педагогічних способів подолання комунікативних бар'єрів у контексті адаптації підлітків до умов навчання в ПТУ;

вдосконалено:

- положення про групи ознак комунікативних бар'єрів підлітків (поведінкові, емоційні, мовленнєві, соціальні);

- систему і класифікацію комунікативних бар'єрів і пов'язаних з ними труднощів у підлітків в процесі адаптації до умов професійно-технічного навчання;

- дефініцію понять «основні підходи до проблеми подолання комунікативних бар'єрів», «внутрішні комунікативні бар'єри», «зовнішні комунікативні бар'єри», «психолого-педагогічні способи подолання комунікативних бар'єрів».

Практичне значення одержаних результатів. Результати кваліфікаційного дослідження можуть бути використані: *у навчальному процесі* (під час викладання дисциплін для здобувачів освіти спеціальності 015 39 - Професійна освіта); *у науковій діяльності* (написання наукових праць з проблематики кваліфікаційної роботи); *у просвітницькій діяльності* (популяризації психолого-педагогічних особливостей подолання комунікативних бар'єрів підлітків у процесі адаптації до умов навчання в професійно-технічному освітньому середовищі); *у практичній діяльності* (психологами, соціальними педагогами, класними керівниками тощо для організації профілактичної та корекційної роботи з учнями ПТУ).

Апробація результатів наукового дослідження. Окремі положення та висновки кваліфікаційного дослідження озвучено на III Всеукраїнській науково-практичній конференції: «Особистість і суспільство: психосоціальні виміри ковітальної взаємодії» (м. Тернопіль, Західноукраїнський національний університет, 30 квітня 2025 р.), тема доповіді «Адаптація підлітків до умов освітнього процесу в ПТУ».

Структура кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять п'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (51 найменування) і додатків. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 72 сторінки, з них основний текст – 58 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ БАР'ЄРІВ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ЇХНЬОЇ АДАПТАЦІЇ ДО УМОВ НАВЧАННЯ В ПТУ

1.1. Теоретичні основи адаптації підлітків до умов навчання в ПТУ

Соціальна адаптація підлітків ПТУ - актуальна проблема, особливо через соціально-економічну ситуацію в Україні, яка свідчить про потребу у висококваліфікованих працівниках. Разом з тим наявна тенденція зменшення випускників ПТУ, бажаючих працювати за набутими спеціальностями або ж тих, що ставляться неналежно до професійних обов'язків. Ці фактори впливають на соціальний розвиток учнів, ускладнюють його, особливо за відсутності чітко функціонуючої системи психолого-педагогічних умов, спрямованих на сприяння адаптації першокурсників до нового соціального середовища, соціуму в цілому.

Процес адаптації підлітків ПТУ проходить за наступними рівнями:

- 1) адаптація до нової системи навчання;
- 2) адаптація до зміни навчального режиму;
- 3) адаптація до нового колективу.

Успішне завершення адаптації підлітків ПТУ стосується різних рівнів взаємодії з ними: *психологічного* – формування впевненості підлітків у собі та мотивації до оволодіння певною спеціальністю; *освітнього* – адаптація до освітньої діяльності; *міжособистісного* – сприяння процесам ефективної міжособистісної взаємодії [39, с. 87].

Специфіка першого року навчання в ПТУ ні в кого не викликає сумнівів, адже цей рік є перехідним після школи і пов'язаний з формуванням нового колективу. І, що найголовніше, саме на першому курсі формується учень ПТУ, закладається фундамент на наступні роки його навчання. Не випадково такі зміни відбуваються саме у першокурсників за рік, а вже наступні роки не характеризуються такими значними змінами.

Факторами, що впливають на адаптацію підлітків у ПТУ:

- *соціологічні*: зацікавленість у якості навчання і виховання, наявність установки на підвищення рівня освіти;
- *соціально-психологічні*: рівень домагань, готовність студентів, швидкість орієнтації у новому соціальному середовищі, самоконтроль, вміння діяти раціонально, комунікабельність, сприйняття себе;
- *соціально-демографічні*: стать, вік, освіта, соціальне становище;
- *загальна освіченість*: рівень інтелектуального розвитку, готовність до саморозвитку, гнучке мислення, уміння логічно мислити, аналізувати;
- *психологічні особливості*: вміння взаємодіяти з іншими, пристосовність, впевненість у собі;
- *система ціннісних орієнтацій*: соціальна значимість, престиж майбутньої спеціальності, можливість самовдосконалення та самоствердження;
- *організація навчально-виховного процесу*: формування конкретних знань, умінь та комунікативних навичок.

Розрізняють три форми адаптації підлітків до умов навчання в ПТУ:

1) *адаптація формальна*: стосується пізнавально-інформаційного пристосування підлітків до нового оточення, структури ПТУ, змісту і вимог навчання, до своїх обов'язків;

2) *соціально-педагогічна адаптація (або суспільна)*: внутрішня інтеграція груп підлітків та інтеграція цих самих груп зі студентським оточенням в цілому;

3) *адаптація дидактична*: підготовка підлітків до нових форм і методів навчальної роботи в ПТУ.

Адаптація формальна. Колишні школярі, що вступають до ПТУ, лише перебувають на шляху до самовизначення. Багато з них усвідомлено обрав спеціальність, за якою хотів би здобути освіту та працювати в майбутньому, але є й без визначених життєвих планів. Те, як триватиме залучення учня ПТУ до нових для умов входження у соціальне середовище, як і наскільки долатимуться труднощі, пов'язані із набуттям професійних знань, навичок і компетентностей (якщо учень немає навичок самостійної роботи), будуть залежати формування у

студентів вміння знаходити шляхи професійної самореалізації [29, с. 53]. Сьогодні учні ПТУ - це переважно діти, обділені увагою викладачів, найчастіше – з ослабленим здоров'ям і психологічними проблемами, головні з яких – складність з комунікацією, невпевненість у власних силах, відсутність звички навчатися.

Адаптації підлітків до умов навчання у ПТУ властива специфіка. Вони набувають нового статусу, що передбачає напрацювання невластивих їм у школі нових способів поведінки, які допомагають все більше відповідати майбутньому професійному статусу. Занурюються у нову систему професійного навчання. Проте процес пристосування до «нових реалій» може бути зтяжним, що зумовлює перенапругу, зниження активності в ПТУ. А тому підліткам може бути складно не лише напрацьовувати нові способи поведінки, але й займатися звичними їм видами діяльності. Поведінці підлітків властива висока ступінь конформізму. У них відсутній диференційований підхід до ролей [4, с. 6].

Соціально-педагогічна адаптація. Даний вид адаптації підлітків до умов навчання в ПТУ є першим етапом формування у підлітків творчої особистості як суб'єкта, що здійснює професійну діяльність. Підлітки, вступивши у ПТУ для набуття певної спеціальності, в ідеалі отримують більш важливе, ніж знання, навички і компетентності з певних предметів: розвинуту пам'ять, мислення, мову, відповідальність, комунікабельність, тощо. Навчання першокурсника пов'язане з вирішенням важливого завдання: інтеграція підлітка, який ще недавно був абітурієнтом, до студентських форм колективного життя [4, с. 7].

Адаптація дидактична. Як зауважує С. Дзюбенко, особливості адаптації в ПТУ полягають у відмінності між методами організації та навчання в ПТУ та школи, що може породити дидактичний бар'єр [14, с. 135].

Підлітки першого року навчання в ПТУ мають недостатні різноманітні знання, навички і вміння з набуття певної спеціальності у ПТУ. Намагання компенсувати шляхом посидючості не завжди дає успіх. Потрібен час, щоб підлітку вдалося успішно «влитися» до умов освітнього процесу в ПТУ. І багатьом це дається високою ціною. Тому підлітки першого року навчання не можуть досягнути високих результатів.

Неузгодженість у педагогічній комунікації між учнем і вчителем щодо організації способу освітнього процесу - одна з головних причин нешвидкої адаптації учнів до умов професійно-технічного навчання [14, с. 135]. Адже проблеми такої адаптації, перш за все, полягають у складності поєднати зусилля підлітків і вчителів для організації методів навчання в ПТУ [14, с. 135].

Побудова виховного процесу в ПТУ має відбуватися з урахуванням індивідуальних інтересів, можливостей, нахилів, потреб, здібностей учнів, їх сенситивних і психофізіологічних особливостей. Поєднання пізнавальних, навчальних і професійних інтересів сприяє професійному становленню молоді.

В адаптації та розвитку учня в ПТУ важлива педагогічна взаємодія як взаємодіяльність учителя з учнем у процесі підготовки до професії [14, с. 135], адже уможливорює розвиток особистості, реалізацію її потенціалу.

Класний керівник, як педагогічний працівник, працює з окремими учнями, класом як колективом, батьками, здійснює організацію культурно-масової та позаурочної роботи, допомагає учасникам навчально-виховного процесу в комунікації, у формуванні ефективних умов для виховання, навчання, самореалізації, для розвитку учнів, їх соціального захисту [9, с. 54]. Один з його обов'язків - дотримання педагогічної етики, поваги до учня, захист від будь-яких форм насильства, утвердження принципів загальнолюдської моралі.

У підвищенні ефективності соціальної адаптації і розвитку особистісно-професійних якостей учнів важливо застосовувати різні підходи і методи:

- диференційоване виховання, що враховує індивідуальні особливості учнів;
- соціокультурне середовище, що забезпечує можливості самовизначення, самоутвердження, прояву талантів;
- сформовані особистісно-професійні якості: прагнення злагоди; толерантність; соціально-комунікативна адаптивність; орієнтація на працю і на результат; оптимізм; сила волі; самоповага; рефлексивність; активність, оскільки важливі для опанування професії [6, с. 42];

- психологічні технології для забезпечення суб'єкт-суб'єктної взаємодії, формування компетенцій особистості: комунікативно-розвиваючі тренінги; психодіагностика, метод проєктів, організаційно-діяльнісні ігри [6, с. 51];
- педагогічна фасилітація для особистісно-орієнтованої комунікації, побудови оптимальних умов реалізації технологій із розвитку підлітків [6, с. 51];
- культурно-масові та соціально-освітні заходи для засвоєння цінності майбутньої професії, усвідомлення корисності здорового способу життя, отримання знань про соціальні небезпеки;
- робота з батьками, опосередкована рівнем педагогічної компетентності у батьків, зацікавленістю батьків у діяльності ПТУ, диференційованим знанням про сімейний мікроклімат [26]; школа сімейного виховання, ґрунтована на зацікавленості батьків у соціально-педагогічній роботі;
- методики вивчення учнів: бесіда для з'ясування особливостей сімейного виховання, взаємостосунків, інтересів і потреб; психолого-педагогічні характеристики з інформацією про вплив сім'ї, батьків, рівень розвитку психічних процесів, ставлення до однокласників, їх інтересів;
- моніторинг розвитку особистісно-професійних якостей, що сприяє стеженню за динамікою розвитку, вдосконаленню програми, пошуку інноваційних технологій, стимулу розвитку учнів;
- професійно-психологічний профіль фахівця для актуалізації потенціалу, підвищення компетентності та розвитку важливих якостей;
- метод проєктів для інтеграції професійної підготовки, встановлення міжпредметних зв'язків, зв'язку теорії з практикою, розвитку професійних компетентностей та особистісних якостей.

Навчальний процес також впливає на адаптацію учнів. Викладач здійснює теоретичну і практичну підготовку, забезпечує умови засвоєння освітніх програм. Оцінювання навчальних досягнень учнів здійснюється за певними критеріями, що беруть до уваги рівні засвоєння матеріалу та виконання практичних завдань. Усвідомлене використання технічної і конструкторсько-технологічної документації, вміння самостійно шукати інформацію, її використовувати -

частина вимог. Важлива мотивація до навчання. І тут ефективний «метод прихованого примусу», суть якого у напрацюванні завдань, щоб учень не зміг уникнути їх виконання. Для прикладу, через тісний зв'язок теоретичних предметів з професійною підготовкою.

Результати адаптації можуть виражатися у різній мірі адаптивності:

- психологічній ідентифікації - внутрішньому прийнятті всіх норм і вимог, що існують у ПТУ;
- можливостях освітньої діяльності; житті колективу учнівської групи;
- пристосуванні до освітньої діяльності - зовнішньому дотриманні основних норм і вимог ПТУ, пристосуванні до норм освітньої діяльності (офіційних та неофіційним) при внутрішньому неприйнятті їх частини; своїх можливостях у процесі навчання і здобуття спеціальності;
- психологічній дезадаптації - повному внутрішньому неприйнятті інтересів, завдань, вимог ПТУ при зовнішній демонструванні їх прийняття.

1.2. Основні підходи до проблеми подолання комунікативних бар'єрів підлітків

Комунікативні бар'єри, з якими стикаються учні ПТУ у ході професійно-освітньої діяльності, виступають як фактор, впливаючий не лише на академічну успішність, але на збалансованість і структурованість смислової сфери, процеси дидактичної та міжособистісної комунікації, соціалізації та шкільної адаптації.

З якої позиції не розглядалося б поняття «комунікативний бар'єр» (як абсолютна чи відносна перешкода ефективному спілкуванню, що суб'єктивно переживається або реально присутня в ситуації спілкування, або, навпаки, як фактор активації інтелектуальної діяльності людини) важливо, щоб бар'єр виконав свої функції, а тому його потрібно подолати.

Аналіз наукової літератури з проблематики зняття бар'єрів комунікації дає підстави твердити: у різних галузях науки - педагогічної психології, соціальної

психології та педагогіки, де представлені основні розвідки з заявленої проблеми, - робляться різні акценти щодо особливостей подолання комунікативних бар'єрів.

В. А. Лабунська, вивчаючи комунікативні бар'єри, наголошує, що суб'єкт ускладненого спілкування не завжди усвідомлює, що є важким партнером комунікації. Оскільки не має необхідного рівня усвідомлення власної системи відносин, що призводить до ситуацій складного спілкування. Рефлексія, механізм усвідомлення себе – це основне у становленні особи як суб'єкта комунікації та неодмінна умова виходу із складної комунікації. Таким чином підліток, навчаючись у ПТУ, не асоціюючи себе з суб'єктом комунікації, не маючи чіткого внутрішнього образу, просто приречений на збої і тертя у спілкуванні [33, с. 254]. Усвідомлення кожним суб'єктом комунікації себе як однаково можливу для іншого причину складнощів сприяє:

- усвідомити свою детермінуючу роль в організації конкретного акту комунікації;

- шукати альтернативні способи поведінки, орієнтуючись на реакцію свого партнера;

- змінювати ступінь складності ситуації спілкування у бік зменшення.

Проте можна вийти із складної комунікації, дотримуючись принципів:

- взаємної детермінації;
- усвідомлення інших і себе шляхом власної представленості у них;
- рівності;
- усвідомлення і визнання особистісного способу існування кожного з партнерів;
- «відмінності», що передбачає призначення за партнером права бути індивідуальністю [36].

Особа зазвичай у зіткненні з комунікативним бар'єром вдається для захисту власної суб'єктності до механізмів психологічного захисту, які можуть мати характер як деструктивний, так і конструктивний. У ситуації бар'єра виникає емоційна загроза особи, її цінностей, смислів, установок. Основна причина захисної діяльності - зниження фрустрації, тривоги, психологічного дискомфорту,

що виникають у конфліктній ситуації; збереження власної гідності, самооцінки, уявлень як про оточуючих, так і себе. На обрання особою адаптивного механізму захисту впливають ступень її підготовки, особистісні особливості, рівень комунікативної культури, ціннісно-сміслові орієнтації, зокрема й ступінь важливості для учасників комунікації проблемної ситуації.

До основних стратегій подолання життєвих труднощів належать: пасивні та активні стратегії пристосування. Якщо людина прагне зберегти власні емоційні та інтелектуальні ресурси, або ж переоцінює можливу невдачу у вирішенні проблеми, то швидше за все обере уникнення, відхід із складної ситуації як один з пасивних механізмів самозбереження суб'єктної реальності. До активних належать конструктивні стратегії поведінки в скрутній ситуації, ґрунтовані, перш за все, на компромісі, партнерстві, готовності «жертвувати» інтересами, щоб зберегти свою гідність. Левова частка у виборі адаптивного механізму як конструктивної активності належить рівню саморегуляції, соціального інтелекту, рефлексії, комунікативної та психологічної культури загалом. Якщо ж особа не має достатнього рівня комунікативної та інтелектуальної компетенції, або ж вважає, що ситуацію вона не здатна контролювати, або не має достатнього рівня гнучкості, тоді можуть запускатися у неї деструктивні механізми захисту, коли при загрозі Я-особистості зростає її агресія. Дані прийоми подолання складних життєвих ситуацій - неконструктивні у тому плані, що не долають бар'єр. Проте вони - адаптивні, оскільки полегшують психологічний стан суб'єкта комунікації.

У соціальній психології подолання комунікативних бар'єрів ґрунтується на застосуванні окремих технік соціально-психологічного тренінгу, що сприяють особистісному зростанню, усвідомленню комунікативних здібностей та гармонізації відносин з оточуючими загалом. Причому у поведінковому тренінгу застосовують переважно рольову гру, а у психокорекційному – групову дискусію. У рольових іграх відбувається пошук ефективних форм взаємодії, закріплюються провідні до успіху моделі поведінки, екстеріоризуються зміст проблеми і протиріччя міжособистісних і внутрішньоособистісних відносин певної людини.

Групова дискусія:

- дозволяє актуалізувати комунікативний потенціал особи, сприяє усвідомленню проблем і протиріч в міжособистісних відносинах певної особи;
- формує ясний внутрішній образ, підвищує самооцінку;
- закріплює конструктивні та позитивні форми взаємодії, покращує соціальні навички.

Групова дискусія як і рольова гра може бути засобом дезінтеграції, інтеграції, бути доповненням інших методів.

У педагогічній психології та педагогіці подолання комунікативних бар'єрів ґрунтується, переважно, на моделюванні у навчальному процесі психологічної реальності діалогової комунікації (особистісної і продуктивної за характером), формуванні комунікативних умінь, на створенні умов психолого-педагогічного супроводу подолання бар'єрів. Істотну роль на характер їх подолання здійснюють психологічні особливості особистості.

Науковці у світлі соціальної психології на психологічні бар'єри міжособистісної і функціональної комунікації зосереджуються на їх подоланні шляхом комунікативної компетенції, використання активних методів навчання, самореалізації особистості, індивідуального стилю, ділового і партнерського спілкування, постдіагностичного тренінгу – корекції, когнітивного тренінгу.

Як головний детермінант успішної педагогічної комунікації виділяють взаємодію трьох груп її умінь: 1) загальних; 2) педагогічних; 3) спеціальних. Але надають пріоритет лише загальним умінням (якнайгармонійніше з іншими будувати взаємини, проживати у соціумі, ін.) як підґрунтя іншим двом групам умінь [2, с. 114]. Структура кожної з груп комунікативних умінь містить три складові: 1) *психотехнічна* (психофізична саморегуляція особи у спілкуванні); 2) *міжособистісна* (процес взаєморозуміння, взаємодії, взаємовпливу); 3) *експресивна* (невербальні та вербальні засоби спілкування) [47].

Взаєморозуміння і взаємоприйняття суб'єктів освітньо-виховного процесу реалізується у ході організації педагогічно доцільної комунікативної практики, яка є вирішальним чинником формування у підлітків умінь спілкуватися.

А. Бодальов вважає, що роботу, спрямовану на здійснення оптимізації спілкування, доцільно будувати, беручи до уваги вид праці, вік, стать, характер спеціалізації та індивідуальні особливості. Переважно освітній процес у старшому підлітковому віці досить насичений. Підліткам важливо уміти розбиратися в мотивах інших, уважно чути старших, адекватно реагувати на хвилювання оточуючих, звертати на їх невербальну поведінку. Підлітки мають відпрацьовувати необхідні експресивно-мовленнєві уміння, навички комунікації, корекцію ставлення до оточуючих, активізацію самосвідомості, самооцінку, подолання внутрішньо особистісних конфліктів. Відповідно вважає, що навчання самоаналізу, який сприяє саморозвитку, а також груповий соціально-психологічний тренінг, який допомагає підвищенню готовності прийняти як себе, так і опонентів комунікації, - найдієвіше інструменти напрацювання вище згаданих навичок підлітків [36].

Виокремлюють необхідні умови подолання труднощів спілкування з учнями ПТУ: спеціально організоване освітнє середовище, унеможлиблює утворення антагоністичних установок; зовнішнє управління, орієнтоване на формування установок досягати спільну мету; навчання самоорганізації.

Концепція педагогічного процесу як діалогу (взаємно спрямованої взаємодії учасників освітнього процесу) набуває у педагогічній практиці усе більшої популярності. Відповідно педагогічне спілкування виконує роль основного механізму, за допомогою якого можна досягнути важливі цілі виховання і навчання [30]. Суб'єкти спілкування впливають один на одного, отримуючи нові знання, думки, наміри і смисли. Учень ПТУ інтерпретує отриману інформацію. На її основі змінюються відносини тих, хто спілкується. Це мотивує спілкування доти, поки не буде задоволено потребу, або воно з якихось причин перерветься.

Педагоги з діалогічним комунікативним спрямуванням зосереджені на взаємоповазі, рівноправності. Орієнтація на діалог «переплітається» з зменшенням рівня домінувати, обіймати позицію «над», використовувати учнів, маніпулювати, уникати спілкування, зводити до ділової взаємодії [30].

Основні завдання активної комунікативної підготовки викладачів/вчителів, які лише починають працювати у ПТУ, задля подолання у них складнощів спілкування як явища суб'єктивної природи називає:

- активізацію і посилення «природної діалогічної тенденції», розвиток самоприйняття і прийняття інших як суб'єктів спілкування, відкритості та довіри у спілкуванні;
- «розморожування» комунікативних резервів особистості, що можливе у груповій атмосфері психологічної підтримки та партнерства;
- оволодіння техніками з арсеналу соціально-психологічного тренінгу (психогімнастичні вправи, рольові ігри, релаксаційні та невербальні техніки).

Доцільно звернути увагу: на подолання комунікативних бар'єрів у навчальній діяльності позначаються також індивідуальні особливості особистості. Наприклад, у дослідженні С. С. Кузенко наведено адресну програму психолого-педагогічного супроводу гіперактивних підлітків з порушеннями комунікативної сфери в умовах загальноосвітньої школи. Вона базується на принципах:

1. Опори на освіту, що розвиває. Мета - не навчання, а розвиток інтелектуальної, емоційної, фізичної, соціальної, духовної сфер особи, особистісний розвиток. В основі освітнього процесу не логіка впливу, а - взаємодії [24, с. 149-150];

2. Проєктування психологічно безпечного середовища – принцип психологічного захисту особистості кожного суб'єкта освітньо-виховної діяльності [43, с. 9]. Реалізація полягає в усуненні психологічного насильства, що може виникнути у взаємодії суб'єктів освітньо-виховного процесу. «Незахищений» суб'єкт має отримати психологічну підтримку, ресурс, захист його прав на безпечну взаємодію [24, с. 150];

3. Наявність умов в освітньому середовищі, спеціально організованих для формування особистості, включеної у соціальне середовище, де [43, с. 10] змоделювати психологічну безпеку освітнього середовища школи можливо [46].

Висновки до розділу 1.

1. *Адаптація підлітків до умов навчання у ПТУ* - це процес соціального, психологічного, освітнього (навчального) та професійного пристосування учнів до нового середовища, що включає зміну статусу, кола спілкування, стилю навчання і побутових умов.

Здійснюється в основних напрямках:

- *психологічна*: до нових емоційних навантажень, боротьба зі страхами, тривожністю;
- *професійна*: усвідомлення обраної спеціальності, мотивація до вивчення;
- *освітня (навчальна)*: оволодіння новим темпом, формами навчання, змістом програм;
- *соціальна*: взаємодія з дорослими; прийняття у групу; вибудовування нових контактів.

2. Адаптації підлітків до умов навчання у ПТУ характерні: формування нової соціальної ідентичності (студента, майбутнього фахівця); зміна звичного соціального середовища (нові одногрупники, викладачі, часто - гуртожиток); зштовхування з новими вимогами, відповідальністю, самостійністю; перехід до професійної від шкільної системи освіти; та ін.

Виокремлюють такі рівні адаптації підлітків до умов навчання в ПТУ:

- адаптація до нової системи навчання;
- адаптація до зміни навчального режиму;
- адаптація до нового колективу.

3. Три основні форми адаптації підлітків до умов навчання в ПТУ:

1) *адаптація формальна*: пов'язана з пізнавально-інформаційною адаптацією підлітків до нового освітнього середовища, змісту навчання і структури ПТУ, його вимог до обов'язків учнів;

2) *соціально-педагогічна адаптація (або суспільна)*: внутрішня інтеграція груп підлітків та їх інтеграція із студентським оточенням в цілому;

3) *адаптація дидактична*: готування підлітків до нових для них методів і форм набуття освіти у ПТУ.

Типовими труднощами в адаптації підлітків до умов навчання в ПТУ є комунікаційні бар'єри (страх спілкування, конфлікти, ізоляція тощо).

4. Основні підходи до проблеми подолання комунікативних бар'єрів - це сукупність науково-практичних стратегій, що дозволяють діагностувати, усувати або зменшувати труднощі в міжособистісному спілкуванні, зокрема серед підлітків, студентів, педагогів:

- *Психологічний підхід* - орієнтований на внутрішній світ особи, емоції, установки, самооцінку; зосереджується на тривожності, стресі, комплексах, що перешкоджають спілкуванню. Методи: індивідуальні консультації, психотерапевтичні техніки, тренінги емоційного розвантаження.

- *Соціально-комунікативний підхід* - зосереджується на соціальних ролях, статусах, умовах взаємодії; аналізує вплив групової динаміки, стереотипів, статусного сприйняття на бар'єри. Методи: соціометрія, рольові ігри, фасилітація діалогу, групові обговорення.

- *Соціально-комунікативний підхід* - фокусується на соціальних ролях, статусах, умовах взаємодії; аналізує вплив групової динаміки, стереотипів, статусного сприйняття на бар'єри. Методи: соціометрія, рольові ігри, фасилітація діалогу, групові обговорення.

- *Педагогічний підхід* - розглядає комунікативні бар'єри як результат виховного впливу або його браку; робить акцент на розвитку мовленнєвих, соціальних, поведінкових навичок. Методи: інтерактивні форми навчання, проєктна діяльність, рефлексивні вправи, виховні години.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ БАР'ЄРІВ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ЇХНЬОЇ АДАПТАЦІЇ ДО УМОВ НАВЧАННЯ В ПТУ: ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ

2.1. Комунікативні бар'єри підлітків та психолого-педагогічні особливості їх подолання у процесі адаптації до умов навчання у ПТУ.

Процес адаптації учнів до умов навчання в ПТУ, який передбачає пристосування до нового соціального середовища та колективу, може супроводжуватися низкою комунікативних бар'єрів й труднощів у взаємодії.

Соціальна і психологічна адаптація особистості є запорукою її успішного входження у колектив і внутрішнього комфорту. Даний процес передбачає формування соціально- і професійно значущої поведінки, діяльності та засобів комунікації. Однак, на шляху до успішної адаптації, підлітки можуть зіткнутися з певними перешкодами, зокрема пов'язаними з комунікацією і взаємодією.

Особливо психолого-педагогічні труднощі виявляються на етапі адаптації у першокурсників ПТУ і пов'язані вони з потребою пристосування до нового середовища та прагненням зайняти певну позицію, отримати визнання, підтримку, довіру та ін. Для учнів ПТУ дані труднощі посилюються соціальними чинниками, оскільки значний відсоток учнів походить з малозабезпечених, неблагополучних сімей, є дітьми-сиротами або мають девіантну поведінку через занедбаність виховання тощо, і тому не завжди комфортно почуваються в нових умовах.

Комунікативні бар'єри підлітків під час адаптації до умов навчання в ПТУ полягають переважно у психологічних, соціальних, мовленнєвих та емоційних перешкодах, які заважають ефективному спілкуванню учнів у новому освітньому середовищі, зокрема в умовах професійно-технічної освіти.

Для ідентифікації наявності у підлітків, які проходять адаптацію до умов навчання в ПТУ, важливі знання про їх ознаки. Адже вчасне виявлення у підлітків

проявів комунікативних бар'єрів може попередити, пом'якшити чи усунути такі негативні наслідки як:

- ускладнення адаптації в ПТУ;
- зростання ризику девіантної поведінки;
- погіршення навчальної успішності;
- зниження самоповаги та мотивації до професійного розвитку.

Аналіз наукової літератури і практичне спостереження за спілкуванням підлітків з ровесниками, викладачами та у навколишньому середовищі дають підстави виокремити *чотири групи ознак комунікативних бар'єрів підлітків*, які проходять адаптацію до умов навчання в ПТУ:

1) *поведінкові ознаки*: підлітки уникають брати участь у групових видах діяльності; мають знижену активність у спілкуванні, мовчазні, не хочуть давати відповідь на запитання; ігнорують групи, часто усамітнюються або ж, навпаки, адресують демонстративно грубість, вдаються до сарказму та ін.

2) *емоційні ознаки*: підвищення у підлітків дратівливості, демонстрування у ході спілкування образ; прояви апатії та байдужості до опонента; висока тривожність як під час публічних виступів, так і у ході надання відповідей своєму співрозмовнику; страх і невпевненість перед можливими помилками;

3) *мовленнєві ознаки*: «неактивність» щодо запитань чи відповідей у ході навчального діалогу; уривчастість і непослідовність мовлення; невміння чіткого формулювання думки; «популярність» використання лайків або сленгу, «бідність» словникового запасу; та ін.;

4) *соціальні ознаки*: постійне звернення (спілкування) лише до одного товариша чи викладача; відсутність важливих контактів із ровесниками; скарги на ігнорування і «нерозуміння» з боку інших, наявність відчуття «неприйняття» в групі, ПТУ, соціумі.

Аналіз наукових джерел сприяв виокремити такі *комунікативні бар'єри* і пов'язані з ними *труднощі в підлітків у процесі адаптації до умов навчання у ПТУ*:

- *Емоційні бар'єри у спілкуванні.* До них відносять у першу чергу: невміння учнів керувати власними емоціями, дозувати їх; домінування негативних емоцій; невиразність і неадекватність емоцій; небажання на емоційній основі зближуватися з людьми; психологічні бар'єри відчуженості або ті, що заважають повноцінному самовираженню.

- *Недостатній розвиток соціальної чутливості.* Вони стосуються проблем чи дефектів у здатності адекватно передбачати і визначати почуття, поведінку і думки оточуючих, розуміти їхню позицію та наміри, тощо.

- *Труднощі у взаємодії та співробітництві.* До прикладу, відсутність дружньої взаємодії з іншими учнями; труднощі зі спільною діяльністю та взаємодопомогою; проблеми з колективною взаємодією; труднощі у знаходженні спільних рис або порозуміння з іншими; та ін.

- *Проблеми із самовираженням та наданням зворотного зв'язку.* Мова йде про неможливість чи небажання висловитися, демонструвати щирість; проблеми із саморозкриттям, з наданням або сприйняттям зворотного зв'язку (того, як тебе сприймають інші), з розумінням того, як тебе бачать інші; та ін.

- *Проблеми у спілкуванні, пов'язані з їх поведінкою.* До прикладу, агресивна поведінка і виникнення конфліктних ситуацій, особливо як реакція на тиск чи покарання; брутальність, намагання зробити «на зло» у відповідь на зауваження; нетерпиме ставлення до зауважень, побажань і порад; нездатність виявляти толерантність; та ін.

- *Недостатній розвиток комунікативних здібностей та навичок.* Варто відзначити: уникання спілкування, замкнутість, небажання долучатися до спільної розмови чи діяльності; недостатність комунікативних і організаторських здібностей, таких як вміння чітко й швидко вступати у нові ділові контакти, виявляти ініціативу, активно взаємодіяти; складнощі з володінням вербальною і невербальною комунікацією, перцепцією і атракцією; відсутність емпатії (вміння співчувати, відчувати іншого); невміння регулювати власну поведінку і поведінку опонента комунікації, вдаватися до застосування дієвих способи реагування на конфліктні ситуації, сприяти належному психологічному клімату.

- *Залежність та потреба у підтримці.* Учні в ПТУ мають потребу у підтримці при прийнятті рішень й діях, хоч це непрямий комунікативний бар'єр, але може суттєво впливати на динаміку комунікативної взаємодії.

Беручи до уваги *джерела перешкод ефективному спілкуванню* учнів в умовах професійно-технічної освіти виокремлюють внутрішні й зовнішні комунікативні бар'єри.

➤ *внутрішні комунікативні бар'єри* - це психологічні, емоційні, мовленнєві (лінгвістичні), когнітивні (інтелектуальні) та мотиваційно-ціннісні перешкоди, які виникають у самій особистості підлітка й ускладнюють його ефективне спілкування з оточенням у новому освітньому середовищі.

Для прикладу: відчуття меншовартості, сором'язливість, уникнення контактів, самозамикання, внутрішній страх бути висміяним, дратівливість, невміння контролювати емоції у відповідь на критику чи конфлікт, підвищена емоційна збудливість, невміння формулювати чіткі запитання чи відповіді, відсутність навичок аргументації, байдужість до спілкування, та ін.

Їх причини різні: негативний досвід спілкування, низька самооцінка, підліткова напруга, слабо розвинене абстрактне мислення, недостатній рівень мовної підготовки і комунікативної культури, ін.

Внутрішні комунікативні бар'єри можна подолати шляхом рефлексивної роботи з підлітками, педагогічної підтримки, тренінгових програм, ін. (див. Додаток А).

➤ *зовнішні комунікативні бар'єри* - це перешкоди, що виникають не всередині самої особистості підлітка, а в його соціальному, організаційному або середовищному контексті, ускладнюючи процес ефективного спілкування і включення у нове навчальне середовище.

Мова йде про соціокультурні (різниця у рівні виховання, мовних традиціях, звичках; стереотипи у колективі – «з села», «слабак» тощо), організаційні (неформальне лідерство, що виключає «новеньких», відсутність системи супроводу адаптації тощо), педагогічні (низький рівень педагогічної чутливості та емпатії; формальний підхід викладачів до першокурсників; моральний тиск і

авторитаризм з боку окремих педагогів; відсутність демократичного стилю спілкування тощо), технічні й просторові (відсутність особистого простору, переповнені гуртожитки, технічні збої при навчанні, погана акустика аудиторій тощо), інформаційні бар'єри (несвоєчасність чи недостатність відомостей для першокурсників про правила, розклад, ресурси тощо).

Причинами зовнішніх комунікативних бар'єрів можуть бути: складна мова повідомлень, відмінності у мові, поведінці чи культурних кодах, відсутність комунікативного простору, домінування «неформальних правил» та ін.

Подолати зовнішні комунікативні бар'єри можна шляхом адаптаційних програм, активної ролі кураторства, наставництва, проведення інтеграційних заходів, вправ на згуртування, міжкультурної просвіти, фасилітації груп тощо (див. Додаток Б).

Зупинимось більш детально на причинах і факторах, що впливають у ході адаптації учнів до умов навчання в ПТУ на появу і розвиток у них комунікативних бар'єрів.

Причини та фактори комунікативних бар'єрів у підлітків, зокрема тих, хто адаптується до умов навчання в ПТУ, є багатограними і пов'язані як з особливостями самого підліткового віку та процесу адаптації, так і з недостатнім розвитком певних особистісних якостей та навичок.

Основними причинами і факторами, що сприяють виникненню комунікативних бар'єрів у підлітків, можуть бути:

1. Особливості емоційної сфери та її регуляції:

- наявність емоційних бар'єрів у спілкуванні (може знаходити вияв як у невмінні керувати емоціями та дозувати їх, так і в неадекватному вияві емоцій, негнучкості й невиразності емоцій);

- домінування негативних емоцій;

- небажання зближуватися з людьми на емоційній основі;

- труднощі у спонтанності самовираження (люди з високим комунікативним контролем, хоч і добре обізнані, як поводитись, можуть відчувати значні труднощі у спонтанності самовираження);

- о труднощі із стримуванням емоцій або, навпаки, їх надмірне приховування (особи можуть втрачати терпіння при зайвому виявленні почуттів співрозмовником);

- о неврівноваженість, схильність до імпульсивних дій, що може впливати на характер взаємодії;

- о недостатній розвиток емоційно-вольової регуляції, що включає здатність управляти як власними, та й інших емоційними станами.

2. Недостатній розвиток соціальних та комунікативних навичок:

- о труднощі у налагодженні з іншими контактів (підлітки, які мають низький емпатійний рівень мають значні труднощі в налагодженні контактів);

- о уникання спілкування, замкнутість, небажання долучатися до спільної розмови чи діяльності;

- о недостатність комунікативних і організаторських здібностей, таких як уміння чітко та миттєво налагоджувати ділові контакти, ініціативність, активність у взаємодії спільної діяльності;

- о недостатній розвиток емпатії (низький рівень емпатії суттєво ускладнює встановлення повноцінних взаємин співробітництва);

- о складнощі з наданням або сприйняттям зворотного зв'язку (того, як тебе сприймають інші);

- о недостатній розвиток соціальної чутливості, що є важливим у міжособистісній взаємодії, зокрема в ігрових ситуаціях, де важливе «везіння», а не інтелект;

- о недостатність соціальних компетенцій, необхідних для взаємодії в групі, таких як несення спільної відповідальності, обмін інформацією, заявлення про потреби, підпорядкування особистих інтересів цілям групи, сприяння співробітництву, використання критики/самокритики, улагодження розбіжностей і конфліктів, толерантність до інших думок, допомога, участь у командній роботі, надійність, довіра.

3. Труднощі соціальної адаптації та взаємодії у новому колективі:

- °необхідність адаптовуватися до нового для підлітків типу навчального колективу, його традицій та звичаїв;

- °труднощі з внутрішньою інтеграцією в групу та інтеграцією групи зі студентським оточенням в цілому;

- °складнощі з виявленням своєї особистості та займанням своєї соціальної «ніши» в колективі, що формується;

- °адаптація власної поведінки щодо рольових очікувань одногрупників;

- °відсутність дружньої взаємодії з іншими учнями;

- °труднощі зі спільною діяльністю та взаємодопомогою;

- °проблеми з колективною взаємодією;

- °складнощі у знаходженні спільного рішення в проблемних ситуаціях та вирішенні конфліктів.

4. Поведінкові особливості:

- °агресивна поведінка та виникнення конфліктних ситуацій. Зокрема, брутальність, намагання зробити «на зло» у відповідь на зауваження викладачів чи покарання;

- °нетерпиме ставлення до зауважень, побажань і порад.

5. Психологічні бар'єри відчуженості або ті, що заважають повноцінному самовираженню.

6. Низький рівень мотивації до навчання, хоча це більше впливає на навчальну активність, може опосередковано призводити до уникнення взаємодії, пов'язаної з навчальним процесом.

Система навчання в ПТУ передбачає наявність у підлітків чітких інтересів, високий рівень самосвідомості. У ній відсутня формально жорстка система щоденної перевірки (наявна у школі), «боязнь» вчителя, щоденна підготовка до «уроків». Буває, що окремі учні, успішно пройшовши конкурс «абітурієнта», виявляються такими, які не мають відповідальне відношення до навчання в ПТУ, «прогулюють» заняття.

Варто зауважити, що наведені причини і фактори комунікативних бар'єрів у підлітків, що проходять адаптацію до умов навчання в ПТУ, часто

взаємопов'язані та можуть посилювати одна одну, ускладнюючи процес адаптації підлітків до нового освітнього і соціального середовища.

У рамках дослідження комунікативних бар'єрів у контексті психолого-педагогічної проблематики доволі цікавою є класифікація способів подолання комунікативних бар'єрів за їх джерелами:

1) за рахунок *внутрішніх факторів* (механізми психологічного захисту особистості, стратегії подолання, розвиток самосвідомості, самоприйняття, рефлексії та ін.)

2) за рахунок *зовнішніх факторів* (використання активних методів здобуття освіти, формування і розвиток психологічно безпечного освітнього середовища, проведення позаурочних соціально-психологічних тренінгів та ін.).

З якої б позиції не розглядалися стратегії подолання комунікативних бар'єрів в освітньому процесі - в силу комунікативного потенціалу особистості, або за допомогою дидактичних можливостей, - усунення бар'єрів у спілкуванні, в кінцевому рахунку, сприяє позитивним змінам в когнітивному, мотиваційно-смысловому і комунікативному розвитку учнів, а також позитивно відобразиться на академічних результатах.

Проте у контексті заявленої теми кваліфікаційної роботи важливо зупинитися на психолого-педагогічних способах подолання комунікативних бар'єрів адаптації підлітків до умов їх навчання у ПТУ.

Психолого-педагогічні способи подолання комунікативних бар'єрів у підлітків в процесі їхньої адаптації до умов навчання в ПТУ є багатоаспектними. Вони спрямовані на роботу як з учнями, так і з педагогічним колективом. Вивчення наукової літератури із проблематики даної кваліфікаційної роботи дало можливість проаналізувати запропоновані зарубіжними та вітчизняними науковцями способи попередження і подолання комунікативних бар'єрів, з якими найчастіше зіштовхуються підлітки у процесі адаптації до умов навчання професійного закладу освіти, та виокремити основні із них.

Переконані, що *побудова сприятливого соціально-педагогічного середовища і забезпечення психологічної адаптації підлітків* до умов навчання в ПТУ – один

із найдієвіших способів подолання комунікативних бар'єрів у підлітків у процесі їх адаптації до умов навчання. Відповідно архіважливо, щоб педагогічні працівники ПТУ мали належний рівень соціальної компетентності. Окрім цього не ман важливо культивування у них конструктивних, комунікативних умінь, навичок та компетентностей. Педагогічні працівники мають бути готові до того, щоб розуміти учнів ПТУ, встановлювати з ними багатоаспектну, глибоку і довірливу комунікацію, адже саме це і є умовою для подолання бар'єрів.

Особливо важливо допомогти учням, що лише вступили у ПТУ, пристосуватися до нового типу закладу освіти – ПТУ, його звичаїв і традицій, а також до нових умов побуту та використання вільного часу. Варто брати до уваги, що психологічна адаптація здійснюється також і шляхом пристосування учнів до суспільних вимог, узгодження індивідуальних цінностей із соціальними нормами.

У подоланні комунікативних бар'єрів-учнів ПТУ, під час їх адаптації до умов навчання, допоможе *розвиток їх емоційно-вольової сфери та емоційної культури*. Важливо, щоб учні набули спроможності розпізнавати і керувати своїми та інших емоціями. Це включає контроль і корекцію їх емоційних реакцій на зовнішні та внутрішні впливи. Учні мають вміти долати емоційні бар'єри, з якими зіштовхуються у спілкуванні: перевага негативних емоцій, невміння керувати своїми та інших емоціями, негнучкість, неготовність, небажання зближуватися, неадекватний вияв власних емоцій, ін. Їх потрібно усього цього навчати.

Окрім цього важливо, щоб учні напрацювали навичку з підтримки власних позитивних емоційних станів, а також можливість усвідомлювати спілкування як цінності. Важливо розвинути у них емоційний рівень емпатії (співпереживання стану іншого).

Наступним способом подолання комунікативних бар'єрів у підлітків, що навчаються у ПТУ, є *формування і розвиток соціальних та комунікативних навичок та компетентності*. Цілеспрямований розвиток комунікативної компетентності у майбутніх фахівців - важлива якість для професій типу «людина – людина».

Комунікативна компетентність – це характеристика особистості, що поєднує у собі сукупність знань, умінь, досвіду та якостей особистості, які дозволяють їй ефективно вирішувати завдання спілкування та досягати взаєморозуміння.

Формування комунікативної компетентності учнів ПТУ – це процес, що спрямований на систематизоване змістовне накопичення сприятливих якісних та кількісних змін, які роблять можливою ефективну комунікативну діяльність, і знаходить свій вияв у аналізі педагогічної ситуації, пошуку ефективних методів її вирішення та досягнення мети шляхом управління комунікаційним процесом. Процес формування комунікативної компетентності триває поетапно, здійснює вплив на особистісне і професійне становлення учнів як професіоналів.

Аналіз літератури виявив різноманітні способи та технології, запропоновані на сьогоднішній день як ефективні умови розвитку комунікативної компетентності учнів:

- дискусії, дебати, дискурси, технологія розвитку критичного мислення, тренінги, зокрема із застосуванням ІКТ-технологій;
- різні ігри, зокрема – дидактичні, театралізація;
- кейс-метод і проєкти.

У ході навчання учнів у ПТУ важливо використовувати активні соціально-психологічні методи навчання та інтерактивні технології, які передбачають високу інтенсивність комунікації, діалог, полілог, спільне творення змісту. Усе це беззаперечно сприяє розвитку комунікативності, толерантності, соціально-комунікативної адаптивності учнів у ході їх адаптації під час навчання у ПТУ.

Допомагають подолати комунікативні бар'єри розвинені у підлітків вміння та навички ефективно розв'язувати проблемні ситуації. Це можливо і за допомогою використання навчально-ігрового моделювання. Не менш важливу роль у даному процесі відіграє метод проєктів, адже за його допомогою можлива актуалізація потреби як у професійному саморозвитку, так і у формуванні навички здійснювати спільну діяльність учнями конструктивно, робить можливим набути ними досвід взаємодії у колективі.

Важлива роль у подоланні комунікативних бар'єрів належить тренінгам розвитку і комунікації. Адже їх застосування сприяє формуванню і розвитку в учнів соціальних компетенцій. Вони можуть включати вправи, спрямовані на засвоєння невербальних засобів комунікації, руйнування шаблонів повсякденної комунікації, активне подолання психологічних та комунікативних бар'єрів.

Вважаємо, що подолання комунікативних бар'єрів буде приреченим на невдачу, якщо даний процес не буде передбачати *вивчення особистості підлітка та застосування індивідуального підходу до підлітків*. У зв'язку з цим необхідно проводити комплексну психолого-педагогічну діагностику для виявлення індивідуальних особливостей учнів, їхніх потреб, здібностей та комунікативних якостей. Доцільно часто практикувати складання розгорнутої психолого-педагогічної характеристики особистості учня, яка буде відображати особливості його емоційної сфери, психічних процесів, рис характеру, здібностей та навичок.

Врахування індивідуальних особливостей учнів в освітньому процесі – архіважливо у подоланні комунікативних бар'єрів в процесі його адаптації до умов навчання в ПТУ.

Підліткам важливо вміти через діагностику та рефлексію орієнтуватися на самопізнанні та усвідомленні своїх особистісно-професійних якостей.

У подоланні комунікативних бар'єрів учнів ПТУ важливо, щоб педагогічні працівники дбали про *забезпечення як учнів, так і педагогів психологічною підтримкою та фасилітацією*.

Адже дуже цінна підтримка педагогів з боку практичного психолога, зокрема під час складання характеристики учня та консультування щодо врахування його індивідуальних особливостей. Окрім цього має бути скоординованість дій психолога і педагога для забезпечення єдності психолого-педагогічного впливу.

Вдавання до педагогічної фасилітації, створюватиме сприятливі умови для особистісно орієнтованого спілкування (інтерації). Це передбачає побудову спілкування на паритетних засадах, визнання права на власну позицію, відкритий прояв почуттів, таку організацію простору спілкування, що забезпечує зоровий

контакт та взаємодію. Важливо широко застосовувати прийоми, що допомагають зняти психологічні бар'єри відчуженості, наприклад, самопрезентація психолога.

Дані способи подолання комунікативних бар'єрів у підлітків під час їх адаптації до умов навчання в ПТУ спрямовані на комплексний розвиток особистості підлітка, покращення його взаємодії з оточуючими та ефективніше пристосування до нового соціального та навчального середовища ПТУ.

2.2. Емпіричне дослідження психолого-педагогічних умов подолання комунікативних бар'єрів учнів ПТУ: в контексті формування персоналізованого освітнього процесу

З урахуванням зміни підходів до організації освітнього процесу, які спричинили глобалізація та інформатизація сучасного суспільства, багато науковців й викладачів-практиків звертаються до *персоналізації освіти* як до ефективного методу, що сприяє включенню всіх категорій учнів у педагогічну взаємодію.

Персоналізації освіти спрямована на здобуття суб'єктом освітнього процесу суспільно значущих, індивідуально неповторних властивостей і якостей, які сприяють оригінальному виконанню відповідної соціальної ролі, вміння перетворювати зовнішні спонукання і вимоги на елементи системи власної особистості, що сприяє набуттю ідеальної представленості у життєдіяльності інших суб'єктів і виступити у суспільному житті як особистість.

Основна мета персоналізації освіти – це створення певних педагогічних умов, у межах яких буде здійснено побудову перспективної індивідуальної освітньої траєкторії, спрямованої на включення особи, яка навчається (зокрема учнів ПТУ), в соціально-культурний простір сучасного світу.

Реалізація концепції персоналізації освіти на практиці пов'язана, перш за все, з необхідністю коригувати базові стандартні технологічні карти уроків до умов конкретного класу й особливостей його учнів. Тоді як бажання уніфікувати

процес навчання шляхом використання готових конструктів і шаблонів, як наслідок, може призвести до поширених помилок у межах конкретного заняття, і негативно вплинути на якість освіти загалом.

Вважаємо за доцільне у сфері професійно-технічної освіти максимально використовувати метод персоналізації освіти. Вітчизняне освітнє законодавство наголошує на проведенні уроків з врахуванням множинності особливостей учнів, серед яких переважно підкреслює ті, що пов'язані з обмеженими можливостями здоров'я, соціальною вразливістю та/або обдарованістю дітей. Вчителям у ході підготовки до занять в ПТУ доцільно враховувати дані групи особливостей учнів. Проте усвідомлюємо, що їх вияв на практиці досить різноманітний, що ускладнює вчителям (беручи до уваги педагогічну завантаженість) здійснювати їх ретельний аналіз та враховувати під час конкретної дії навчання.

Дослідження психолого-педагогічних джерел з питань організації професійно-технічного освітнього процесу дає підстави твердити, що кожна з груп учнів (обмеженими можливостями здоров'я, соціальною вразливістю, обдарованістю) потребує диференційованого підходу. Зупинимось на ретельнішому аналізі психолого-педагогічних особливостей учнів кожної з груп.

Адресна робота із соціально-вразливими учнями. Для розкриття статусу соціально-вразливих учнів у сучасній професійно-технічній освіті, звернемося до розуміння суті соціальної вразливості. В Законі України «Про соціальні послуги» вказано, що це «найвищий ризик потрапляння у складні життєві обставини через вплив несприятливих зовнішніх та/або внутрішніх чинників» [19], і передбачає право на отримання соціальних послуг, потрібних для адекватного соціального становлення особи, досягнення або ж збереження нею відповідного соціального статусу, потрібного самовизначення у житті та якісного й ефективного розвитку. Віднесення дитини до групи соціально-вразливих учнів залежить від трьох категорій чинників:

- мікрофактори – стосунки дітей і батьків (рівень освіти батьків, умови проживання, морально-психологічний фон; моральність, сімейні традиції, культура взаємин; ін.);

- мезофактори – зростання деліквентної і/чи девіантної поведінки у різних за віком групах, бідність, безробіття тощо;
- макрофактори – загальний стан суспільства (криза духовно-моральної сфери, ослаблення соціального контролю у ході розширення масштабів свободи особистості, криза виховання і системи освіти, ослаблення інституту сім'ї та ін.).

Організація адресної роботи з соціально-вразливими дітьми полягає у зацікавленості педагога навчати дитину як особистість, розкривати і розвивати у ній позитивні якості, навички запобігання і корекції можливих відхилень в її поведінці. Зокрема важливо, щоб дану педагогічну взаємодію пронизували такі принципи як повага і довіра, допомога і підтримка.

Адресна робота з обдарованими учнями. Доцільно акцентувати увагу на тому, що незважаючи на широке охоплення діяльності з підтримки й розвитку обдарованих дітей в Україні, все ж таки актуальними залишаються окремі питання, пов'язані зі стратегічним напрямом цього виду діяльності. Зокрема, мова йде про відсутність єдиних підходів у розумінні терміну «обдарованість», а також про неоднозначність значної кількості авторських визначень цього явища у психолого–педагогічних джерелах, що доволі ускладнює як можливість конкретизації теоретичної природи даного феномену, так і процес виявлення та здійснення діагностики даної категорії дітей у ПТУ.

Значна кількість викладачів-практиків у ході напрацювання напряму діяльності з обдарованими дітьми ґрунтується на визначенні, що обдарованість – властивість психіки, розвиток якої здійснюється системно, упродовж життя і яка допомагає особі досягнути значно вищих (незвичайних, непересічних) результатів в одній чи кількох видах діяльності, у порівнянні з іншими.

Роботі з обдарованим учнем характерно:

- яскраво виражена, переважаюча потреба в розумовій діяльності;
- легкість у сприйнятті матеріалу;
- потреба у задоволенні інтересів пізнання.

І це дає можливість сформулювати висновок, що для ефективної адресної роботи з обдарованими дітьми під час освітнього процесу доцільно й необхідно:

- застосовувати технології критичного мислення;
- застосовувати елементи проєктної діяльності;
- виконувати завдань як на випередження, так і розширеного рівня;
- з організовувати частково-пошукову самостійну роботу.

Адресна робота з учнями, в яких обмежені можливості здоров'я. Доцільно зауважити, що здійснення організації освітнього процесу для учнів з особливими освітніми потребами має відбуватися у відповідності до принципів інклюзивної освіти. Таким чином даний процес передбачає повне включення учня з особливими можливостями здоров'я у життєдіяльність ПТУ, що вимагає від педагогічного працівника забезпечення певного професійно-технічного освітнього середовища, адаптованого під індивідуальні особливості кожного з учнів. Проведення уроків з учнями, які мають обмежені можливості здоров'я, передбачає:

- близьку присутність з учнями, коли пояснюється те чи інше завдання;
- застосування педагогічними працівниками індивідуальної шкали оцінювання результатів навчання учнів, яка передбачає врахування успіхів та використаних зусиль;
- роз'яснення учням поетапно завдання;
- використання у навчанні учнів листів з вправами, які потребують мінімального заповнення [15].

Проте можуть виникати зіткнення між необхідністю враховувати індивідуальні особливості учнів та реальною відсутністю таких можливостей у ході підготовки до уроків. Вирішення такого зіткнення пов'язане з пошуком певної точки кристалізації процесів роботи з дітьми, що передбачає урахування їх особливостей і пошук деякого інтегрального процесу, управління яким дозволяє вирішувати цілий комплекс «розв'язуваних завдань».

Відповідно до теорії *детермінованого хаосу*¹ вище представлений непрогнозований процес врахування індивідуальних здібностей учнів набуває властивостей прогнозованого за його включення до більш масштабного і добре прогнозованого процесу.

Під час спілкування з вчителями ПТУ, що розташовані на території Тернопільської області, їм було роз'яснено зміст теорії детермінованого хаосу у контексті комунікації учнів в ПТУ (з врахуванням їх індивідуально-особистісних особливостей) (див. Додаток В), змодельовано приклад ситуації практичного застосування даної теорії у контексті подолання комунікативних бар'єрів підлітків до умов здобуття професійно-технічної освіти, напрацьовано практичні висновки і рекомендації.

Теорія детермінованого хаосу у подоланні комунікативних бар'єрів студентів ПТУ може бути розглянута як метафоричне й міждисциплінарне пояснення складної поведінки учнів у процесі адаптації та налагодження спілкування в ПТУ. Цей підхід дозволяє по-новому осмислити змінність, непередбачуваність та динаміку міжособистісних процесів у професійно-технічному середовищі.

Теорія детермінованого хаосу у подоланні комунікативних бар'єрів студентів ПТУ з урахуванням індивідуально-особистісних особливостей учнів полягає в інтегративному осмисленні взаємозв'язку між складністю підліткової комунікації, психодинамікою адаптації та можливістю гнучкого педагогічного впливу.

Відповідно до теорії детермінованого хаосу навіть у системах з чіткими правилами можуть виникати непередбачувані, складні та нестабільні стани. У комунікативному контексті студентів ПТУ така теорія пояснює, чому одні й ті ж умови можуть викликати абсолютно різні реакції в учнів.

Педагогічним працівникам у її застосуванні слід пам'ятати про необхідність врахування індивідуально-особистісних особливостей учнів, що кожен із них має:

¹ Теорія детермінованого хаосу (англ. *deterministic chaos theory*) - це розділ сучасної нелінійної динаміки, який вивчає, як складні, непередбачувані на вигляд процеси можуть виникати з повністю детермінованих (тобто закономірних) систем

різну емоційну стабільність, рівень розвитку мовлення, темп мислення, тип темпераменту, досвід соціальної взаємодії, мотивацію до комунікації, стан здоров'я, соціальні фактори проживання і навчання, рівень обдарованості тощо. Ці характеристики - це «початкові умови», що, згідно з теорією детермінованого хаосу, критично впливають на розвиток поведінки.

Вчителі працювали із запропонованим нами кейсом: Один учень мовчить кілька тижнів - потім різко вступає у конфлікт. Це виглядає як “хаос”, але детермінується накопиченням досвіду, реакцією на дрібні тригери. Завдання вчителя - виявити критичний момент і вплинути до настання «точки біфуркації» (конфліктної кульмінації).

Як уже зауважували, за результатами роботи педагогічних працівників з кейсом напрацювали і сформулювали наступні висновки та рекомендації для педагогічних працівників:

1. Не варто очікувати лінійної динаміки: комунікація з учнями - це нелінійний процес з раптовими «зсувами».

2. Доцільно реагувати на мікрозміни у поведінці учнів: як і у хаосі, маленькі зміни в середовищі (тон голосу, інтонація, емоційна підтримка) здатні змінити всю траєкторію розвитку відносин.

3. Необхідно створювати стабілізуючі «атрактори»: безпечні зони спілкування, постійні форми роботи, довірчі ритуали - це «поля тяжіння», які впорядковують хаотичне середовище.

4. Слід приймати непередбачуваність як норму: замість прагнення до повного контролю, краще навчитися гнучко адаптуватись до змінної комунікативної динаміки групи.

Даний підхід дозволяє педагогам працювати більш гнучко, системно і адаптивно в умовах непередбачуваності поведінки підлітків.

На нашу думку, педагогічним працівникам ПТУ слід визнати, що найбільш прийнятним (відповідним) для створення професійно-технічного освітнього середовища у рамках роботи з учнями, які мають обмежені можливості здоров'я, або із соціально вразливими та/чи обдарованими учнями, є процес організації

навчальної комунікації, адже за своєю природою освітній процес - комунікативний.

За великим рахунком, усі зазначені вище індивідуальні особливості учнів вище зазначених груп знаходять свій вияв (вираження) у стані процесу комунікації. Пошук можливості управління комунікацією учнів, які знаходяться у класі, може стати вирішенням проблеми врахування індивідуальних особливостей осіб, що навчаються в ПТУ.

Переконані, що кожен підліток із проаналізованих нами груп учнів (обдаровані, з обмеженими можливостями здоров'я, соціально вразливі) зіштовхуються з труднощами комунікативної взаємодії як з класом, так і з педагогічними працівниками. Зокрема відчують на собі й вплив різних бар'єрів комунікації, насамперед, таких як: зовнішні бар'єри; інструментарні бар'єри; бар'єри індивідуальної відповідальності; бар'єри, пов'язані зі страхом критики; бар'єри перфекціонізму; проблеми комунікативно-мовного аспекту.

Проте, аналізуючи вище зазначені бар'єри, дійшли висновку, що у різних групах учнів вони проявляються по-різному.

Так підлітки у кожній групі учнів зіштовхуються з різними проявами *зовнішніх комунікативних бар'єрів*. У підлітків з обмеженими можливостями здоров'я часто комунікативні бар'єри пов'язані з відсутністю доступного середовища та зі стигматизацією. У результаті відчують на собі пасивність групи, ізоляцію тощо. І цьому сприяють недостатнє ведення Україною інклюзивної політики, упереджене ставлення оточуючих. Соціально-вразливі підлітки у комунікації в ПТУ відчують вплив упередженого ставлення та конфліктів субкультури, що відбувається зазвичай через соціальні стереотипи та рудименти пострадянського суспільства у ставленні до соціально-вразливих осіб. Через що у таких дітей формується недовіра, зокрема до інших учнів класу і педагогічних працівників, а тому уникають комунікацію з ними. У спілкуванні обдарованих дітей у зв'язку з нерівним інтелектуальним фоном чи відсутністю диференціації (у класі або ж в освітньому процесі) з'являється відчуття

«інакшості» або ж нудьга. Тому їм присутня зарозумілість, самоізоляція чи емоційна відстороненість.

Інструментарні бар'єри комунікації учнів з обмеженими особливостями здоров'я пов'язані з труднощами використання мовних чи цифрових засобів (через відсутність адаптованих ресурсів, що виливається у нерівному доступі до навчальної інформації), соціально-вразливих учнів - обмеженим доступом до пристроїв або мережі (впливають економічні фактори, в учнів відсутній доступ участі до онлайн-обговорень), а обмежених учнів - вимогою самостійного пошуку складних інструментів (іноді через недостатній супровід викладача, що призводить до втрати інтересу або внутрішнього протесту учня).

Що стосується *бар'єрів індивідуальної відповідальності*, то вони в учнів з особливими освітніми потребами і в соціально-вразливих учнів проявляються у зниженій участі в групових процесах, оскільки в основному перекладають відповідальність на інших, а в обдарованих учнів – у відмові від взаємодії «з менш здібними» і як результат «відходять» від участі у колективних завданнях. Усім цим групам учнів характерна недосвідченість у взаємній відповідальності, уникнення публічності.

Як зауважували, досліджувані нами групи підлітків під час комунікації зазнають у професійно-технічному середовищі *бар'єрів, пов'язаних зі страхом критики*: соціально-вразливі учні відчувають сором'язливість через наявний в них статус, бояться бути осміяними; переважно учні зі статусом осіб з особливими освітніми потребами мають уже негативний досвід спілкування чи цькування; обдарованих учнів переслідує страх помилитися перед групою. Через що вони кидають у крайнощі: мовчання або агресія.

Що стосується *бар'єрів перфекціонізму*, то в обдарованих учнів через високі стандарти часом зникає бажання говорити, якщо їх відповідь не ідеальна. Тоді як наявність в учнів з особливими освітніми потребами, як і переважно у соціально-вразливих учнів, надмірного прагнення «не вирізнитися» призводить до самоконтролю і внутрішнього напруження. Усе це зумовлює підлітків кожної із груп все менше брати участь у дискусіях, відмовлятися від будь-яких ініціатив.

Підлітки з особливими освітніми потребами, за наявності у них порушення мовлення, як правило, мають проблему *бар'єрів комунікативно-мовного аспекту* (труднощі у вербалізації, сором за вимову та ін.). Соціально-вразливі підлітки через суржик, сленг, страх офіційної мови тощо зіштовхуються з бар'єром розуміння, відсутністю прийняття. Тоді як обдаровані діти, маючи, навпаки, надмірно складне мовлення, зіштовхуються з нерозумінням їх групою, з комунікативним розривом із нею.

Слід заважити, що діти з обмеженими можливостями здоров'я піддаються найбільше: зовнішнім бар'єрам, інструментарним бар'єрам, бар'єрам індивідуальної відповідальності, бар'єрам, пов'язаним зі страхом критики, бар'єрам комунікативно-мовленнєвого аспекту.

Обдаровані діти найчастіше зіштовхуються з бар'єрами перфекціонізму та бар'єрами страху критики.

У рамках дослідження складної комунікативної взаємодії підлітків в освітньо-професійному середовищі проведено діагностику рівнів виразності бар'єрів комунікації (див. Додаток Г). Учням запропоновано у межах групового взаємодії вирішити кілька завдань, після презентації результатів кожному учню запропоновано дати відповідь на питання анкети. Відповідно до рівнів виразності, можна визначити рівень необхідності втручання педагогічного працівника у подолання бар'єрів комунікації:

1) *Висока вираженість бар'єрів комунікації*, у тому, що учень не входить у ситуацію комунікативного взаємодії, ігнорує комунікативне завдання, у такому випадку потрібне втручання педагогічного.

2) *Середня вираженість бар'єрів комунікації* характеризується ситуаціями, коли учень вступає у комунікативну взаємодію неохоче, за необхідності, тому педагогічному працівнику необхідно організувати додаткове спостереження за учнем.

3) *Низька вираженість бар'єрів комунікації або її відсутність* демонструє здатність учня швидко і ефективно включатися у ситуацію комунікативної

взаємодії, розуміти основне комунікативну завдання - втручання педагогічного працівника не потрібне.

За результатами емпіричного дослідження психолого-педагогічних умов подолання комунікативних бар'єрів учнів ПТУ напрацьовано методичні рекомендації застосування теорії детермінованого хаосу в подоланні комунікативних бар'єрів студентів ПТУ з урахуванням їх індивідуально-особистісних здібностей (див. Додаток Д). Дані методичні рекомендації можуть використовувати у своїй професійній діяльності педагоги, куратори, соціальні педагоги, психологи, що працюють з підлітками у системі професійно-технічної освіти.

Висновки до розділу 2

1. *Комунікативні бар'єри підлітків під час адаптації до умов навчання в ПТУ* - це психологічні, соціальні та мовленнєві перешкоди, які заважають ефективному спілкуванню учнів у новому освітньому середовищі, зокрема в умовах професійно-технічної освіти.

Свідчать, насамперед, про наявність труднощів у спілкуванні, які виникають в процесі входження підлітка в нове соціальне середовище - групу, навчальний колектив, освітню систему.

Ознаки комунікативних бар'єрів підлітків під час адаптації до умов навчання в ПТУ - це поведінкові, мовленнєві, емоційні та соціальні прояви, які вказують на труднощі у встановленні ефективного спілкування з ровесниками, викладачами і навчальним середовищем.

2. У процесі адаптації до умов навчання в ПТУ підлітки зіштовхуються з:

- *емоційними бар'єрами у спілкуванні* (невміння керувати власними емоціями, неадекватний їх прояв, негнучкість та невиразність емоцій; домінування негативних емоцій; небажання емоційно зближуватися);

- *недостатнім розвитком соціальної чутливості* (проблеми з визначенням і передбаченням почуттів, думок і поведінки інших, розуміти їх позицію, наміри);
- *труднощами взаємодії та співробітництва* (відсутність дружньої взаємодії з однокласниками; невміння взаємодопомогати, взаємодіяти);
- *проблеми із самовираженням і наданням зворотного зв'язку* (неможливість чи небажання висловитися, демонструвати щирість; проблеми з саморозкриттям, наданням чи сприйняттям зворотного зв'язку);
- *проблеми у спілкуванні, пов'язані з власною поведінкою* (агресивна поведінка як реакція на тиск чи покарання; нетерпиме ставлення до зауважень, побажань і порад; нездатність виявляти толерантність);
- *недостатній розвиток комунікативних здібностей і навичок* (невміння встановлювати ділові контакти, ініціювати, комунікувати вербально і невербально, мирно вирішувати конфлікт; відсутність емпатії);
- *залежність і потреба у підтримці* (у схваленні прийняття рішень).

3. За джерела перешкод ефективному спілкуванню учнів в умовах професійно-технічної освіти виокремлюють:

- *внутрішні комунікативні бар'єри* - це психологічні, емоційні, мовленнєві (лінгвістичні), когнітивні (інтелектуальні) та мотиваційно-ціннісні перешкоди, які виникають у самій особистості підлітка й ускладнюють його ефективне спілкування з оточенням у новому освітньому середовищі;
- *зовнішні комунікативні бар'єри* - це перешкоди, що виникають не всередині самої особистості підлітка, а в його соціальному, організаційному або середовищному контексті, ускладнюючи процес ефективного спілкування і включення у нове навчальне середовище.

4. Згідно джерел комунікативних бар'єрів виокремлюють їх способи подолання:

- 1) за рахунок *внутрішніх факторів* (механізми психологічного захисту, стратегії подолання, розвиток самосвідомості, самоприйняття, рефлексії; ін.);

2) за рахунок *зовнішніх факторів* (застосування активних методів здобуття освіти, утворення психологічно безпечного освітнього середовища, реалізація позаурочних соціально-психологічних тренінгів; ін.).

Психолого-педагогічні способи подолання комунікативних бар'єрів у підлітків під час їх адаптації до умов навчання в ПТУ (побудова сприятливого соціально-педагогічного середовища і забезпечення психологічної адаптації; розвиток їх емоційно-вольової сфери та емоційної культур; формування і розвиток соціальних та комунікативних навичок та компетентності; вивчення особистості підлітка і застосування індивідуального підходу до підлітків; забезпечення як учнів, так і педагогів психологічною підтримкою та фасилітацією; ін.) спрямовані на комплексний розвиток особистості підлітка, покращення його взаємодії з оточуючими і ефективніше пристосування до нового соціального та навчального середовища ПТУ.

5. Використання теорій детермінованого хаосу і персоналізації освіти дозволяє в процесі адаптації підлітків до умов професійно-технічного навчання:

- пояснити складну поведінку учнів не як випадковість, а як результат чутливості до внутрішніх та зовнішніх умов;
- обґрунтувати педагогічну гнучкість, як інструмент стабілізації комунікативної системи групи;
- сприяти формуванню адаптивного, індивідуалізованого підходу до подолання комунікативних бар'єрів.

Адаптація індивідуально-особистісних підходів до кожного учня (зокрема, обдарованих, соціально-вразливих, з обмеженими можливостями здоров'я) робить можливим для педагогічних працівників відмовитися від жорстких схем і натомість прийняти змінність, складність і непередбачуваність підліткової поведінки, і відповідно має стати основою ефективного подолання комунікативних бар'єрів у ПТУ.

6. Переважно обдаровані діти, діти з обмеженими можливостями здоров'я, соціально-вразливі діти стикаються з труднощами комунікативної взаємодії і з класом, і з педагогічними працівниками, і зазнають впливу різних бар'єрів

комунікації: зовнішніх, інструментарних, індивідуальної відповідальності, пов'язаних зі страхом критики, перфекціонізму; комунікативно-мовних. Проте, у різних групах учнів дані комунікативні бар'єри проявляються по-різному.

Соціально-вразливі діти стикаються з усіма типами бар'єрів, крім бар'єрів індивідуальної відповідальності. Діти з обмеженими можливостями здоров'я піддаються найбільше зовнішнім бар'єрам, інструментарним бар'єрам, бар'єрам індивідуальної відповідальності, бар'єрам, пов'язаним зі страхом критики, бар'єрам комунікативно-мовленнєвого аспекту. Тоді як обдаровані діти найчастіше стикаються з бар'єрами перфекціонізму і бар'єрами страху критики.

7. В основу ефективного процесу подолання комунікативних бар'єрів учнів ПТУ доцільно закласти наступні принципи:

- *індивідуалізація впливу*: врахування особистісних траєкторій учнів (спостереження, анкетування, діагностика особистості);
- *гнучке реагування на “хаос”*: замість покарання - стабілізація середовища (спостереження, анкетування, діагностика особистості);
- *створення позитивних “атракторів”*: формування стабільних осередків взаєморозуміння (тренінгові групи, роль наставника/класного керівника, підтримка в адаптації);
- *стабільна підтримка, незважаючи на змінність*: прийняття поведінки учня як процесу, а не як ярлика (рефлексивні бесіди, відсутність оцінювальної агресії);
- *мікровпливи замість різких втручань*: маленькі кроки - великі зрушення (поступове включення в діалог, м'які заохочення).

РОЗДІЛ 3

ПРОГРАМА З ПОДОЛАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ БАР'ЄРІВ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ЇХНЬОЇ АДАПТАЦІЇ ДО УМОВ НАВЧАННЯ В ПТУ

Реалізація концепції персоналізації освіти на практиці, насамперед, пов'язана з необхідністю коригування базових стандартних технологічних карт уроків до умов конкретного класу в ПТУ та особливостей учнів, що навчаються у даному класі. Прагнення до уніфікації процесу навчання в ПТУ через використання готових конструктів та шаблонів як наслідок часто призводить до досить поширених помилок у межах конкретного заняття, що не може негативно не позначитись на якості освіти загалом.

З урахуванням висунутої у попередньому розділі кваліфікаційної роботи гіпотези про взаємозв'язок індивідуальних особливостей та різних груп комунікативних бар'єрів нами розроблено проєкт програми подолання бар'єрів комунікації згідно з етапами уроку проблемного навчання. Відповідно до проєкту даної програми складено адаптовану технологічну карту уроку, спрямовану подолання інструментарних бар'єрів і бар'єрів індивідуальної відповідальності (див. Додаток Е).

Проєкт програми подолання бар'єрів комунікації та адаптованої технологічної карти до нього розроблено на прикладі дисципліни «Суспільствознавство», яка викладається на першому курсі у багатьох ПТУ.

Як наголошували у попередньому розділі кваліфікаційної роботи, вітчизняне законодавство із правового регулювання діяльності суб'єктів освітнього процесу вказує, що уроки слід проводити з урахуванням множинних особливостей учнів, серед яких найбільш частими є особливості, пов'язані з соціальною вразливістю дітей, обмеженими можливостями здоров'я, обдарованістю. Індивідуальні особливості учнів впливають на стан комунікації. І це враховано у напрацюванні проєктів програми і технологічної карти уроку.

Тема уроку – «Моральні почуття та моральна поведінка».

Тип уроку - комбінований.

Для проведення уроку необхідне обладнання - комп'ютер і мультипроєктор.

Цілі уроку (як заплановані результати навчання; запланований рівень досягнення цілей):

- здатність визначати моральні категорії у складі моральної культури особистості;
- здатність знаходити способи вирішення специфічних проблем, що виникають у ситуації морального вибору;
- вміння долати бар'єри, насамперед, інструментарні бар'єри і бар'єри індивідуальної відповідальності учнів.

Урок включає чотири рівні та заплановані результати:

Перший рівень: «Розуміння». Полягає у здатності учнів ПТУ висловити власну думку щодо ситуації морального вибору, розуміти тенденцію зміни змісту моральних категорій у суспільстві.

Спосіб оцінювання результату, досягнутого на першому рівні: ініціативність під час фасилітації.

Другий рівень: «Знання». Полягає у здатності учнів ПТТУ відтворити визначення «моральні почуття», «моральна поведінка», узгоджуючи їх із власним розумінням.

Спосіб оцінювання результату, досягнутого на другому рівні: опитування учнів.

Третій рівень: «Застосування». Полягає у здатності учнів ПТУ зімітувати ситуацію морального вибору, припустити способи її вирішення.

Спосіб оцінювання досягнутого результату, досягнутого на третьому рівні: групова доповідь.

Четвертий рівень: «Оцінка». Полягає у здатності учнів ПТУ виносити висновок (висновки) щодо конкретної ситуації, пов'язаної з проблемою морального вибору і моральної поведінки.

Спосіб оцінювання результату, досягнутого на четвертому рівні: кейс.

Урок проходить у *шість етапів*:

Перший етап уроку - «Мотиваційно-організаційний» (2 хв.). Полягає у демонстрації ролику «Добро і Зло: твій моральний вибір». За його переглядом учні висловлюють власну думку, знайомляться з визначеннями «моральні почуття», «моральна поведінка», їх зіставляють з результатами фасилітації.

Перший етап уроку вибудовується вчителем з позиції подолання і профілактики зовнішніх бар'єрів комунікації. Для цього архіважливо створити наступні психолого-педагогічні умови:

- виникнення внутрішньої потреби включення у діяльність;
- актуалізації вимоги до учня з боку навчальної діяльності;
- встановлення тематичних рамок навчальної діяльності.

Другий етап уроку – «Створення проблемної ситуації» (5 хв.).

Він передбачає роботу з учнями на рівні «Розуміння».

Діяльність вчителя полягає у формуванні в учнів ПТУ розуміння: Фасилітація «У яких ситуаціях морального вибору Ви опинилися?», що передбачає отримання ними знання: Що таке «Моральний вибір?», «Моральна поведінка?».

Вчитель спрямовує свою роботу на здійснення завдання: подолати інструментарні бар'єри конкретного учня. Учень призначається модератором своєї малої робочої групи у межах роботи за методом «Мозкового штурму».

Учні висловлюють думку із ситуації морального вибору, знайомляться з визначеннями «моральний вибір» і «моральна поведінка», зіставляють з результатами фасилітації. Виконують завдання подолання інструментарних бар'єрів конкретного учня: генерування варіантів ситуацій морального вибору.

Другий етап уроку полягає у створенні проблемної ситуації, спрямованої на:

- подолання інструментарних бар'єрів,
- відпрацювання можливих сценаріїв,
- розгортання комунікації,
- напрацювання інструментарію поведінки у ситуації комунікації.

Третій етап уроку – «Постановка проблеми» (10 хв.).

Цей етап уроку передбачає роботу вчителя на рівні «Застосування», тобто із здатністю учнів ПТУ зімітувати ситуацію морального вибору, припустити способи її вирішення. Для цього вчитель здійснює управління дискусією: «Які якості та вчинки притаманні моральній людині?» та ставить перед учнями завдання щодо подолання бар'єрів, пов'язаних з індивідуальною відповідальністю для конкретного учня, а саме: учню доручається виступити з індивідуальною доповіддю за підсумками групової роботи.

Далі між учнями ведеться дискусія, задля пошуку недостатнього знання («Що невідомо?»). Після роздумів з наступних питань: «Які чинники визначають рівень моральної культури людини? Які якості представляють Вам найбільшу цінність?» формулюють основні положення із заявленої проблеми. Далі учні виконують завдання щодо подолання бар'єрів, пов'язаних з індивідуальною відповідальністю для конкретного учня. Так конкретний учень ПТУ узагальнює результати групової роботи, формулює та відстоює загальні висновки у дискусії.

Засобами досягнення результатів на даному етапі уроку є словесна презентація, формулювання проблеми та її захист.

Таким чином, на цьому етапі відбувається робота з подолання бар'єрів, пов'язаних з індивідуальною відповідальністю, що полягає у формуванні самостійності учнів, необхідного для усвідомлення ними себе як повноправних учасників навчальної комунікації. Самостійний аналіз проблемної ситуації, усвідомлення індивідуальної скрути при вирішенні ситуації сприяють розвитку навичок конкретного бачення проблеми.

Четвертий етап уроку – *«Висунення припущень та гіпотез»*, (5 хв.).

Впродовж цього етапу уроку вчитель працює на рівні «Застосування». Він проводить модерацію на тему «Чи доводилося тобі коли-небудь робити вибір між добром і злом?». Відповідно підлітки у відповідь у цей час здійснюють пошук можливих варіантів вирішення питань: «Які неправильні рішення ситуацій були допущені?», «Чому?».

Відповідно даний етап уроку зосереджений на висуванні припущень та гіпотез, сприяє подоланню бар'єрів перфекціонізму. У процесі групової роботи

учнів з висування гіпотез вони вчаться отримувати радість від процесу, у якому задіяні, а не спрямовувати усі свої зусилля (концентруватися) лише на його результаті, дозволяти робити власні помилки і бути ідеалом у всьому.

П'ятий етап уроку – *«Доказ гіпотези та вирішення проблеми»* (10 хв.).

На цього етапі вчитель працює з підлітками на рівні «Оцінювання».

Саме на цьому етапі уроку він моделює учням ситуації морального вибору, а відповідно здійснює формулювання проблем і пошуку учнями способів вирішення даних проблем.

Підлітки на цьому етапі уроку зосереджені на роботі у групі, напрацюванні та представленні однієї доповіді від усієї групи.

Таким чином, на п'ятому етапі уроку відбувається доказ гіпотези та вирішення проблеми, що сприяє подоланню проблеми комунікативно-мовного аспекту. Зокрема, учні навчаються висловлювати свої думки, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, уникати заміни понять, і, що особливо важливо, здійснювати підбір слів та мовних конструкцій.

Шостий етап уроку – *«Перевірка рішення»* (10 хв.).

Вчитель на даному етапі уроку продовжує працювати далі з учнями на рівні «Оцінювання».

Він дає підліткам на опрацювання кейс з проблематики морального вибору та моральної поведінки, оцінює їх роботу, а підлітки відповідно працюють над його вирішенням і демонструють напрацьовані варіанти вирішеного ними кейсу.

Таким чином, даний етап уроку спрямований на перевірку рішення. Він пов'язаний із опрацюванням вчителем разом із учнями комунікативних бар'єрів, зокрема зі страхом учнів бути підданим критиці. Учні напрацьовують навичку відрізняти критику, спрямовану на них як на особистість, від критики конкретної освітньої дії. Вони вчаться диференціювати адекватну критику від неадекватної, грамотно приймати адекватну критику та безболісно реагувати на неадекватну.

Після цього етапу вчитель упродовж 3 хвилин роз'яснює підлітка умови домашнього завдання. Його суть полягає у тому, щоб учні вміли здійснити аналіз

проблеми морального вибору. Для цього кожен із підлітків має обрати приклади 2-3 творів художньої літератури.

Окрім цього їй озвучується умова додаткового завдання, що полягає у вмінні подолати інструментарні бар'єри і бар'єри, пов'язані з індивідуальною відповідальністю конкретного учня. Відповідно вчитель наголошує, що кожен із літературних прикладів, обраних підлітками, мають проаналізуватися ними крізь призму запитання «Яку роль грає самотійність героїв у прийнятті рішень?». І вже далі здійснити синтез домашнього завдання, а саме: встанови спільні проблеми морального вибору.

На наступному уроці має відбутися рефлексія, на зразок, «Чому на твій погляд все, що ти дізнався, має для тебе значення?».

Таким чином, запропонований проєкт програми подолання бар'єрів комунікації (згідно з етапами уроку проблемного навчання) і проєкт адаптованої технологічної карти уроку, що спрямовані, насамперед, на подолання інструментарних бар'єрів і бар'єрів індивідуальної відповідальності – це приклади дієвих інструментів у подоланні комунікативних зв'язків підлітків, що виникають у ході їх адаптації до умов навчання у ПТУ.

Висновки до розділу 3

1. В основу розробленого проєкту програми подолання бар'єрів комунікації, що складена із врахуванням етапів уроку проблемного навчання, а також проєкту адаптованої технологічної карти уроку, закладена гіпотеза про взаємозв'язок індивідуальних особливостей та різних груп комунікативних бар'єрів. У ході напрацювання проєкту програми з технологічною картою уроку максимально враховано індивідуальні особливості трьох груп учнів – дітей із соціальною вразливістю, дітей з обмеженими можливостями здоров'я, обдарованих дітей. Адже індивідуальні особливості даних дітей у значній мірі знаходять своє відображення у процесі комунікації.

2. Запропонований проєкт програми передбачає наступні основні цілі уроку з дисципліни «Суспільствознавство» (як заплановані результати навчання; запланований рівень досягнення цілей):

- здатність визначати моральні категорії у складі моральної культури особистості;
- здатність знаходити способи вирішення специфічних проблем, що виникають у ситуації морального вибору;
- вміння долати бар'єри, насамперед, інструментарні бар'єри і бар'єри індивідуальної відповідальності учнів.

3. Проєкт програми передбачає шість етапів уроку з автономними цілями, запланованими активностями вчителя і учнів, способами оцінювання, а також рівнями і запланованими досягнутими результатами:

1) перший етап уроку - *«Мотиваційно-організаційний»* - проводиться вчителем з позиції подолання і профілактики зовнішніх бар'єрів комунікації. Для ефективності його проходження вчитель має забезпечити наявність наступних психолого-педагогічних умов: виникнення внутрішньої потреби підлітків включеності у діяльність; актуалізація вимоги до учня з боку навчальної діяльності; встановлення тематичних меж навчальної діяльності.

2) другий етап уроку - *«Створення проблемної ситуації»* - полягає у моделюванні вчителем проблемної ситуації, направленої на подолання інструментарних бар'єрів, відпрацювання можливих сценаріїв, розгортання комунікації, напрацювання інструментарію поведінки у ситуації комунікації.

3) третій етап уроку - *«Постановка проблеми»* - передбачає роботу з подолання бар'єрів, пов'язаних з індивідуальною відповідальністю, що полягає у формуванні самостійності учнів, необхідної для усвідомлення ними себе як повноправних учасників навчальної комунікації. Самостійний аналіз учнями проблемної ситуації, усвідомлення індивідуальних труднощів при вирішенні ситуації сприяють розвитку у них навичок конкретного бачення проблеми. Засобами досягнення результатів на даному етапі уроку є словесна презентація, формулювання проблеми та її захист.

4) четвертий етап уроку - *«Висунення припущень та гіпотез»* - полягає у висуванні припущень та гіпотез, сприяє подоланню бар'єрів перфекціонізму. У процесі групової роботи з висування гіпотез, учні навчаються отримувати задоволення від процесу, а не концентруватися на результаті, дозволяють собі робити помилки і бути ідеалом у всьому.

5) п'ятий етап уроку - *«Доказ гіпотези та вирішення проблеми»* - у межах якого відбувається доказ гіпотези та вирішення проблеми. Даний етап допомагає подолати проблеми комунікативно-мовного аспекту. Зокрема, учні навчаються висловлювати свої думки, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, уникати заміни понять, здійснювати підбір слів і мовних конструкцій.

6) шостий етап уроку - *«Перевірка рішення»* - передбачає перевірку рішення, опрацювання комунікативних бар'єрів, що пов'язані зі страхом критики. Учні вчаться відрізняти критику, спрямовану на них як на особистість, від критики конкретної їх освітньої дії. Диференціювати адекватну критику від неадекватної, грамотно приймати адекватну критику та безболісно реагувати на неадекватну.

ВИСНОВКИ

Дослідження психолого-педагогічних особливостей подолання комунікативних бар'єрів підлітків у процесі їхньої адаптації до умов навчання в ПТУ сприяло формуванню наступних положень висновків:

1. *Адаптація підлітків до умов навчання у ПТУ* - це процес соціального, психологічного, освітнього (навчального) та професійного пристосування учнів до нового середовища, що включає зміну статусу, кола спілкування, стилю навчання та побутових умов.

Їй характерні: формування нової соціальної ідентичності (студента, майбутнього фахівця); зміна звичного соціального середовища (нові однокласники, викладачі, часто - гуртожиток); стикання з новими вимогами, відповідальністю, самостійністю; перехід до професійної від шкільної системи освіти; та ін.

Виокремлюють три форми адаптації підлітків до умов навчання в ПТУ:

1) *адаптація формальна*: стосується пізнавально-інформаційного пристосування підлітків до нового оточення, до структури ПТУ, змісту навчання у ньому, його вимог до своїх обов'язків;

2) *соціально-педагогічна адаптація (або суспільна)*: внутрішня інтеграція (об'єднання) груп підлітків та інтеграція цих самих груп зі студентським оточенням в цілому;

3) *адаптація дидактична*: підготовка підлітків до нових форм і методів навчальної роботи в ПТУ.

Типовими труднощами в адаптації підлітків до умов навчання в ПТУ є комунікаційні бар'єри (страх спілкування, конфлікти, ізоляція тощо).

2. До проблеми подолання комунікативних бар'єрів виокремлюють наступні основні підходи:

- *Психологічний підхід* - орієнтований на внутрішній світ особистості, емоції, установки, самооцінку; зосереджується на тривожності, стресі,

комплексах, що перешкоджають спілкуванню. Методи: індивідуальні консультації, психотерапевтичні техніки, тренінги емоційного розвантаження.

- *Соціально-комунікативний підхід* - зосереджується на соціальних ролях, статусах, умовах взаємодії; аналізує вплив групової динаміки, стереотипів, статусного сприйняття на бар'єри. Методи: соціометрія, рольові ігри, фасилітація діалогу, групові обговорення.

- *Соціально-комунікативний підхід* - фокусується на соціальних ролях, статусах, умовах взаємодії; аналізує вплив групової динаміки, стереотипів, статусного сприйняття на бар'єри. Методи: соціометрія, рольові ігри, фасилітація діалогу, групові обговорення.

- *Педагогічний підхід* - розглядає комунікативні бар'єри як результат виховного впливу або його браку; робить акцент на розвитку мовленнєвих, соціальних, поведінкових навичок. Основні методи: інтерактивні форми навчання, проєктна діяльність, рефлексивні вправи, виховні години.

3. *Комунікативні бар'єри підлітків під час адаптації до умов навчання в ПТУ* - це психологічні, соціальні та мовленнєві перешкоди, які заважають ефективному спілкуванню учнів у новому освітньому середовищі, зокрема в умовах професійно-технічної освіти. Свідчать про наявність труднощів у спілкуванні, які виникають в процесі входження підлітка в нове соціальне середовище - групу, навчальний колектив, освітню систему.

У процесі адаптації до умов навчання в ПТУ підлітки зіштовхуються з:

- *емоційними бар'єрами у спілкуванні* (невміння керувати власними емоціями, неадекватний їх прояв, негнучкість та невиразність емоцій; домінування негативних емоцій; небажання емоційно зближуватися);

- *недостатнім розвитком соціальної чутливості* (проблеми з визначенням і передбаченням почуттів, думок і поведінки інших, розуміти їх позицію, наміри);

- *труднощами взаємодії та співробітництва* (відсутність дружньої взаємодії з одногрупниками; невідміння взаємодопомогати, взаємодіяти);

- *проблеми із самовираженням і наданням зворотного зв'язку* (неможливість чи небажання висловитися, демонструвати щирість; проблеми з саморозкриттям, наданням чи сприйняттям зворотного зв'язку);
- *проблеми у спілкуванні, пов'язані з власною поведінкою* (агресивна поведінка як реакція на тиск чи покарання; нетерпиме ставлення до зауважень, побажань і порад; нездатність виявляти толерантність);
- *недостатній розвиток комунікативних здібностей і навичок* (невміння встановлювати ділові контакти, ініціювати, комунікувати вербально і невербально, мирно вирішувати конфлікт; відсутність емпатії);
- *залежність і потреба у підтримці* (у схваленні прийняття рішень).

4. Основними *психолого-педагогічними способами* подолання комунікативних бар'єрів у підлітків, що починають навчання в ПТУ, є:

- побудова сприятливого соціально-педагогічного середовища і забезпечення психологічної адаптації;
- розвиток їх емоційно-вольової сфери та емоційної культур;
- формування і розвиток соціальних та комунікативних навичок та компетентності;
- вивчення особистості підлітка і застосування індивідуального підходу до підлітків;
- забезпечення як учнів, так і педагогів психологічною підтримкою та фасилітацією.

Адже вони спрямовані на комплексний розвиток особистості підлітка, покращення його взаємодії з оточуючими і ефективніше пристосування до нового соціального і навчального середовища ПТУ.

5. Використання теорій детермінованого хаосу і персоналізації освіти дозволяє в процесі адаптації підлітків до умов професійно-технічного навчання:

- 1) пояснити складну поведінку учнів не як випадковість, а як результат чутливості до внутрішніх та зовнішніх умов;
- 2) обґрунтувати педагогічну гнучкість, як інструмент стабілізації комунікативної системи групи;
- 3) сприяти формуванню адаптивного, індивідуалізованого підходу до подолання комунікативних бар'єрів.

Адаптація індивідуально-особистісних підходів до кожного учня робить можливим для педагогічних працівників відмовитися від жорстких схем і натомість прийняти змінність, складність і непередбачуваність підліткової поведінки, і відповідно має стати основою ефективного подолання комунікативних бар'єрів у ПТУ.

6. Переважно обдаровані діти, діти з обмеженими можливостями здоров'я, соціально-вразливі діти стикаються з труднощами комунікативної взаємодії і з класом, і з педагогічними працівниками, і зазнають впливу різних бар'єрів комунікації: зовнішніх, інструментарних, індивідуальної відповідальності, пов'язаних зі страхом критики, перфекціонізму; комунікативно-мовних. Проте, у різних групах учнів дані комунікативні бар'єри проявляються по-різному.

Соціально-вразливі діти стикаються з усіма типами бар'єрів, крім бар'єрів індивідуальної відповідальності. Діти з обмеженими можливостями здоров'я піддаються найбільше зовнішнім бар'єрам, інструментарним бар'єрам, бар'єрам індивідуальної відповідальності, бар'єрам, пов'язаним зі страхом критики, бар'єрам комунікативно-мовленнєвого аспекту. Тоді як обдаровані діти найчастіше стикаються з бар'єрами перфекціонізму і бар'єрами страху критики.

7. Важливо, щоб процес подолання комунікативних бар'єрів учнів ПТУ ґрунтувався на наступних практичних принципах:

- *індивідуалізації впливу*: врахування особистісних траєкторій учнів (спостереження, анкетування, діагностика особистості);
- *гнучкого реагування на "хаос"*: замість покарання - стабілізація середовища (спостереження, анкетування, діагностика особистості);
- *створення позитивних "атракторів"*: формування стабільних осередків взаєморозуміння (тренінгові групи, роль наставника/класного керівника, підтримка в адаптації);
- *стабільної підтримки, незважаючи на змінність*: прийняття поведінки учня як процесу, а не як ярлика (рефлексивні бесіди, відсутність оцінювальної агресії);

- *мікровпливів замість різких втручань*: маленькі кроки - великі зрушення (поступове включення в діалог, м'які заохочення).

8. Проєкт програми подолання бар'єрів комунікації (складена з врахуванням етапів уроку проблемного навчання, проєкту адаптованої технологічної карти уроку) пронизує гіпотеза про взаємозв'язок індивідуальних особливостей та різних груп комунікативних бар'єрів. Зокрема максимально враховано індивідуальні особливості трьох груп учнів – з соціальною вразливістю, з обмеженими можливостями здоров'я, обдарованих (їх індивідуальні особливості відображаються на процес комунікації).

Проєкт програми передбачає основні *цілі уроку* з дисципліни «Суспільствознавство» (як результати навчання; рівень досягнення цілей):

- здатність визначати моральні категорії у складі моральної культури особи;
- здатність знаходити способи вирішення специфічних проблем, що виникають у ситуації морального вибору;

- вміння долати бар'єри, насамперед, інструментарні бар'єри і бар'єри індивідуальної відповідальності учнів.

Проєкт програми включає *шість етапів уроку* з автономними цілями, запланованими активностями вчителя і учнів, способами оцінювання, а також рівнями і запланованими досягнутими результатами:

1) перший етап уроку - *«Мотиваційно-організаційний»* - проводиться вчителем з позиції подолання і профілактики зовнішніх бар'єрів комунікації. Для ефективності його проходження вчитель має забезпечити наявність наступних психолого-педагогічних умов: появи у підлітків внутрішньої потреби включатися у діяльність; актуалізація зі сторони освітньої діяльності вимоги до учня; визначення тематичних рамок освітньої діяльності.

2) другий етап уроку - *«Створення проблемної ситуації»* - полягає у моделюванні вчителем проблемної ситуації, направленої на подолання інструментарних бар'єрів, відпрацювання можливих сценаріїв, розгортання комунікації, напрацювання інструментарію поведінки у ситуації комунікації.

3) третій етап уроку - *«Постановка проблеми»* - передбачає роботу з подолання бар'єрів, пов'язаних з індивідуальною відповідальністю, що полягає у формуванні самостійності учнів, необхідної для усвідомлення ними себе як повноправних учасників навчальної комунікації. Самостійний аналіз учнями проблемної ситуації, усвідомлення індивідуальних труднощів при вирішенні ситуації сприяють розвитку у них навичок конкретного бачення проблеми. Засобами досягнення результатів на даному етапі уроку є словесна презентація, формулювання проблеми та її захист.

4) четвертий етап уроку - *«Висунення припущень та гіпотез»* - полягає у висуванні припущень та гіпотез, сприяє подоланню бар'єрів перфекціонізму. У процесі групової роботи з висування гіпотез, учні навчаються отримувати задоволення від процесу, а не концентруватися на результаті, дозволяють собі робити помилки і бути ідеалом у всьому.

5) п'ятий етап уроку - *«Доказ гіпотези та вирішення проблеми»* - у межах якого відбувається доказ гіпотези та вирішення проблеми. Даний етап допомагає подолати проблеми комунікативно-мовного аспекту. Зокрема, учні навчаються висловлювати свої думки, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, уникати заміни понять, здійснювати підбір слів і мовних конструкцій.

6) шостий етап уроку - *«Перевірка рішення»* - передбачає перевірку рішення, опрацювання комунікативних бар'єрів, що пов'язані зі страхом критики. Учні вчаться відрізняти критику, спрямовану на них як на особистість, від критики конкретної їх освітньої дії. Диференціювати адекватну критику від неадекватної, грамотно приймати адекватну критику та безболісно реагувати на неадекватну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєва Ю. А., Артемчук О. Г., Шишова О. М. Психодіагностика дітей та підлітків (Для психодіагностичної практики студентів). Навчально-методичний посібник. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 108 с.
2. Андросович К. А. Психологічні чинники соціальної адаптації першокурсників в умовах освітнього середовища професійно-технічного навчального закладу : дис. ... канд.. психол. наук: 19.00.05 - соціальна психологія; психологія соціальної роботи / Андросович Ксенія Анатоліївна ; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Сєверодонецьк, 2015. 274 с.
3. Андросович К. А. Соціалізація обдарованої учнівської молоді : соціально-психологічний вимір: монографія. К. : ПВТП «LAT&K», 2022. 368 с.
4. Білецька О. А. Характер зв'язку схильності до конформної поведінки із соціально-психологічною адаптованістю студентів-першокурсників. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки*. 2023. Випуск 2. С. 5-10.
5. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник. Київ : ЦУЛ, 2011. 112 с.
6. Вінник Н. Д. Розвиток особистісно-професійних якостей учнів ПТНЗ: компетентнісний аспект : Посібник / Н. Д. Вінник. К. : Інститут обдарованої дитини, 2014. 96 с.
7. Глазкова І. Я. Комунікативні бар'єри : сутність, причини появи, типологія. Гуманізація навчально-виховного процесу. Слов'янськ, 2011. Вип. IV. Ч. I. С. 250–258.
8. Глушко Н. В. Соціальна реабілітація дезадаптованих старших підлітків у професійних ліцєях : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Глушко Надія Василівна ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т проблем виховання. Київ, 2017. 263 с.
9. Дворник О. М. Розвиток соціальної компетентності вчителів щодо роботи зі здобувачами освіти у складних життєвих обставинах. Том 1. : дис. ...

доктор. філос. за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки / Дворник Олена Михайлівна ; Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія» Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харків, 2024. 390 с.

10. Дегтярьова Г. С., Руденко Л. А. Теоретичні та методичні основи розвитку комунікативної компетентності майбутніх фахівців сфери обслуговування : навчально-методичний посібник / авт. : Г. С. Дегтярьова, Л. А. Руденко. К. : Педагогічна думка, 2010. 192 с.

11. Демида К. Є. Психологічні чинники адаптаційних можливостей студентської молоді. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. К. : Вид-во «А.С.К.», 2010. Т. 1. Ч. 29. С. 116-119.

12. Демида К. Є. Соціально-психологічна програма заходів зі сприяння адаптації сільської молоді до навчання у вищих закладах освіти I-II рівня акредитації. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Психологія.* 2019. Вип. 2 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2019_2_3

13. Демида К. Є. Соціально-психологічні чинники адаптації сільської молоді до навчання у вищих навчальних закладах I та II рівнів акредитації : [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 19.00.05 / Демида Катерина Євгеніївна ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С Костюка. Київ, 2021. 263 с.

14. Дзюбенко С. Педагогічні аспекти адаптації студентів нового набору в умовах воєнного часу до освітнього процесу в фаховій передвищій освіті. *Інноваційна професійна освіта*. Випуск 1(14): *Науково-методичне забезпечення професійної освіти і навчання*: матеріали XVIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (звітної) Інституту професійної освіти НАПН України (26 лютого – 07 березня 2024 р.) / Інститут професійної освіти НАПН України; за ред. В. О. Радкевич. Київ: ІПО НАПН України, 2024. С. 133-136.

15. Ділова гра «Інклюзивна освіта. Ділова гра «Інклюзивна освіта Тести з інклюзивної дошкільної освіти кадрової політики URL:

<https://icansew.ru/furniture/delovaya-igra-inklyuzivnoe-obrazovanie-delovaya-igra-inklyuzivnoe-obrazovanie-testy-po-inklyuzivnomu-d/>

16. Єзерська Н. В. Соціально-психологічні особливості процесу адаптації підлітків. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2016. № 3 (46). С. 35-39.

17. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII (редакція від 02.05.2025) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

18. Закон України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» від 10.02.1998 № 103/98-ВР (редакція від 05.03.2025) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text>

19. Закон України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 № 2671-VIII (редакція від 15.11.2024) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

20. Збірник вправ спрямованих на розвиток комунікативних здібностей. URL: <https://naurok.com.ua/zbirnik-vprav-spryamovanih-na-rozvitok-komunikativnih-zdibnostey-326885.html>

21. Каньоса Н. Особливості адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі. *Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 22 (1–2017). Ч. 1. С. 119-125.

22. Козирєв М. П. Комунікативні бар'єри спілкування та шляхи їх подолання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 201–2011.

23. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (редакція від 01.01.2020) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

24. Костащук Г. Г. Психологічна безпека освітнього середовища ВНЗ. *Восьмі Сіверянські соціально-психологічні читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (6 грудня 2017 р., м. Чернігів) / За наук. ред. О. Ю. Дроздова, І. І. Шлімакової*. Чернігів: Десна Поліграф, 2018. С. 148-152.

25. Костенко О. В. Формування професійних компетентностей майбутніх обліковців з реєстрації бухгалтерських даних засобами інформаційно-комунікаційних технологій : дис. ... наук. ступеня д-ра філософії : 01 : 015 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2023. 305 с.

26. Криза традиційних форм взаємодії школи та сім'ї: що змінить ситуацію
URL: <https://osvitaua.com/2021/02/94720/>

27. Массанов А. В. Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості. [Текст] : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Анатолій Вікторович Массанов; наук. консультант О. Я. Чебикін; ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2010. 407 с.

28. Методична розробка на тему «Процес адаптації студентів ВУЗів до умов навчання»: розробила викладач ХДАК Шаульська С. В. URL : <https://vseosvita.ua/library/embed/01001lqo-3bf4.rtf.html>

29. Милацька В. В. Психолого-педагогічний супровід в умовах модернізації освітнього середовища технічного коледжу. *Молодий вчений*. 2018. № 4.1 (56.1). С. 52-54.

30. Педагогічне спілкування як діалог URL : <https://studentam.net.ua/content/view/3431/97/#:~:text=%D0%9F%D0%B5%D0%>

31. Подоляк Л. Г., Юрченко В. І. Психологія вищої школи: підручн. / Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. К. : ТОВ «Філ-студія», 2006. 320 с.

32. Пономарьова Є. Ю. Сутнісна характеристика емоційних бар'єрів та його впливом на розвиток особистості підлітка. *Гуманітарні науки*. 2020. № 1 (49). С. 15–21.

33. Попова Х. Л. Психологічна безпека підлітків в освітньому середовищі школи. *Восьмі Сіверянські соціально-психологічні читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (6 грудня 2017 р., м. Чернігів) / За наук. ред. О. Ю. Дроздова, І. І. Шлімакової. Чернігів: Десна Поліграф, 2018. С. 253-255.*

34. Психологічна допомога: від кризи до ресурсу : матеріали III Всеукраїнського науково-практичного форуму, м. Суми, 21–26 квітня 2020 року / за заг. ред. А. В. Вознюк. Суми : НВВ КЗ СОППО, 2020. 182 с.

35. Роль класного керівника у формуванні колективу учнів. URL: <https://naurok.com.ua/rol-klasnogo-kerivnika-u-formuvanni-kolektivu-uchniv-260934.html>

36. Роль спілкування в психічному розвитку людини URL: <https://studentam.net.ua/content/view/3268/86/>

37. Сазонова І. В. Психологічна допомога підліткам у подоланні стресу (з досвіду роботи). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія «Психологія». 2021. Т. 32 (71). № 4. С. 65–71.

38. Скворчевська Є. Л. Бар'єри в спілкуванні як проблема соціальної адаптації підлітків–внутрішньо переміщених осіб за кордоном. *Габітус*. 2023. Вип. 54. С. 169-172 с.

39. Солошина А. Ю. Проблема адаптації студентів першого курсу в нових реаліях. *Молодіжний соціологічний форум* : Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції Харків, 16 травня 2021 року. Харків 2021. С. 86-88.

40. Сорочинська В. Соціально-педагогічні умови успішної адаптації студентів вищих навчальних закладів. *Соціальна педагогіка і соціальна робота*. 2006. №16. С. 133-147.

41. Спіріна Т. П., Зарюгіна Ю. Є. Особливості адаптації студентів-першокурсників до умов навчання у вищому навчальному закладі URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/33687332.pdf>

42. Татьянчиков А. О. Емпіричне дослідження адаптації підлітків до навчальної діяльності URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/4756/1/Tatianchikov.pdf>

43. Тушина Ольга. Психологічна безпека в загальноосвітньому навчальному закладі: практичний посібник / О. Тушина. Запоріжжя : ЗОППО, 2013. 145 с.

44. Фурман А. В., Гірняк А. Н. Міжособистісні стосунки соціального працівника з клієнтом і бар'єри діалогічної взаємодії. Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та техно-логії : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15–16 берез. 2018 р.). Київ, 2018. С. 222–226.

45. Шапошніков А. Д., Терещенко М. В. Психологічні особливості адаптації у підлітковому віці URL: <file:///C:/Users/notebook/Downloads/12-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-52-1-10-20150216.pdf>

46. Що таке навчальне середовище. Освітнє середовище як педагогічний феномен. Середовище успіху та кар'єри. URL: <https://rf-gk.ru/uk/chto-takoe-uchebnaya-sreda-obrazovatel'naya-sreda-kak-pedagogicheskii/>

47. Як допомогти підлітку з проблемами засвоєння комунікативних навичок – ефективні поради URL: <https://psychologist.com.ua/yak-dopomogti-pidlitku-z-problemami-zasvoennya-komunikativnix-navichok-efektivni-poradi>

48. Ященко Е. Аналітика сучасного проблемного контексту соціального захисту в Україні. *Вітакультурний млин*. 2021. Модуль 22. С.92-99.

49. Ященко Е. Комунікативний тренінг як інноваційна форма розвитку комунікативної культури студентів в контексті освітньої діяльності. *Всеукраїнський науково-практичний журнал «Директор школи, ліцею, гімназії»*. Спеціальний тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». №4. Кн. 1. Т. 1 (83). К.: Гнозис, 2019. С. 404-413.

50. Ященко Е. М., Ванзіляк Ю. А. Емоційні бар'єри та їх вплив на соціальне благополуччя у підлітковому віці. The 4th International scientific and practical conference «Actual problems of modern science» January 31 – February 3, 2023 Boston, USA. International Science Group. 2023. P. 396-398.

51. Androsovykh K. Psychological support and maintenance of the process of socialization of gifted pupils. *Development of modern science: the experience of European countries and prospects for Ukraine: monograph* : edited by authors. 3rd ed. Riga, Latvia: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. P. 214-239.

Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет

Давиденко Олександр Олександрович

**Психолого-педагогічні особливості подолання
комунікативних бар'єрів підлітків в процесі їхньої
адаптації до умов навчання в ПТУ / Psychological and
pedagogical features of overcoming communication
barriers of adolescents in the process of their adaptation
to the conditions of study in vocational schools**

спеціальність 015 39 - Професійна освіта (015.39 Цифрові технології)
освітньо-професійна програма – Фінансова грамотність

Кваліфікаційна робота

Частина 2

ДОДАТКИ

Тернопіль – 2025

Внутрішні комунікативні бар'єри підлітків у процесі адаптації до умов навчання у ПТУ: види, прояви, причини і шляхи подолання

№	Вид бар'єру	Прояви	Причини	Шляхи подолання
1	<i>Психологічний</i>	Сором'язливість, страх осуду, уникнення діалогу	Низька самооцінка, негативний досвід спілкування	Робота в парах, позитивне підкріплення, вправи на впевненість
2	<i>Емоційний</i>	Дратівливість, образливість, надмірна емоційна реакція	Тривожність, нестабільність настрою	Тренінги емоційного самоконтролю, рефлексивні практики, арт-терапія
3	<i>Мовленнєвий (лінгвістичний)</i>	Бідний словниковий запас, труднощі у вираженні думок	Недостатній розвиток культури мовлення	Мовні вправи, читання вголос, розвиток навичок аргументації
4	<i>Когнітивний</i>	Невміння логічно формулювати відповіді, уникнення участі в діалозі	Слабке логічне та критичне мислення	Підтримка під час дискусій, логічні ігри, навчальні міні-дискусії
5	<i>Мотиваційно-ціннісний</i>	Байдужість до спілкування, ізоляція, відмова від групової взаємодії	Відсутність мотивації, неусвідомлений вибір професії	Профорієнтація, залучення до проєктної діяльності, розвиток цінностей через приклади

Зовнішні комунікативні бар'єри підлітків у процесі адаптації до умов навчання у ПТУ: види, прояви, причини і шляхи подолання

№	Вид бар'єру	Прояви	Причини	Шляхи подолання
1	<i>Соціокультурний</i>	Відчуження, насмішки, складність входження в групу	Різниця у мові, поведінці, культурних кодах	Інтеграційні заходи, міжкультурна просвіта, вправи на згуртування
2	<i>Педагогічний</i>	Учні уникають звернення до викладачів, мовчать на уроках	Авторитарний стиль спілкування, формальне ставлення	Діалогічне навчання, емпатійне ставлення, індивідуальні бесіди
3	<i>Організаційний</i>	Відсутність групової взаємодії, дезорієнтація новачків	Немає кураторської системи, слабе групове середовище	Адаптаційні програми, наставництво, активна роль куратора
4	<i>Інформаційний</i>	Розгубленість, непорозуміння з правилами, розкладом	Недоступність інформації, складна мова повідомлень	Адаптовані інструкції, візуальні матеріали, роз'яснення
5	<i>Просторово-технічний</i>	Небажання залишатися в спільному просторі, ізоляція	Незручні умови, відсутність комунікативного простору	Комфортні зони спілкування, покращення умов у гуртожитку
6	<i>Соціальний тиск</i>	Страх, підкорення агресивному лідеру, виключення з групи	Домінування «неформальних правил», відсутність підтримки	Підтримка викладача, фасилітація груп, розвиток позитивного мікроклімату

Теорія детермінованого хаосу в контексті комунікації студентів в ПТУ

<i>№</i>	<i>Елемент теорії детермінованого хаосу</i>	<i>Аналог у комунікації учнів ПТУ</i>
1	Детермінованість	Поведінка учнів увідповіднена особистим звичкам, досвіду, емоціям, правилам групи
2	Хаотична поведінка	Зовні непередбачувані реакції, емоційні сплески, раптові конфлікти або замикання
3	Чутливість до початкових умов	Невелика подія (слово, жарт, жест) може викликати великий комунікативний бар'єр або конфлікт
4	Фрактальність поведінки	Поведінка повторюється у різних контекстах (аудиторія, гуртожиток, соціальні мережі)
5	Атрактори (центри тяжіння)	Учні тяжіють до певних ролей, моделей спілкування (лідер, пасивний, конфліктний)

Анкета «Визначення рівня комунікативних бар'єрів»

Інструкція:

Оцініть, наскільки кожне з наведених тверджень стосується Вас. Оберіть один із варіантів:

«v» Так / Часто (3 бали)

«-» Іноді / Частково (2 бали)

«+» Рідко / Ніколи (1 бал)

1. Психологічні бар'єри

Твердження

Я уникаю виступів перед групою

Я соромлюсь висловлювати власну думку

Мені важко заводити нові знайомства

3	2	1
☐	☐	☐
☐	☐	☐
☐	☐	☐

2. Емоційні бар'єри

Твердження

Я часто реаую на зауваження з образою або злістю

Я відчуваю внутрішню напругу під час спілкування

Мене дратує, коли мене не розуміють одразу

3	2	1
☐	☐	☐
☐	☐	☐
☐	☐	☐

3. Мовленнєві бар'єри

Твердження

Мені важко підібрати правильні слова

Я боюся зробити мовну помилку

Я часто не можу логічно завершити думку

3	2	1
☐	☐	☐
☐	☐	☐
☐	☐	☐

4. Бар'єри страху критики

Твердження

Я не говорю, бо боюсь помилитися

Я думаю, що інші вважають мої ідеї неважливими

Мені неприємно, коли мене оцінюють

3	2	1
☐	☐	☐
☐	☐	☐
☐	☐	☐

5. Перфекціоністські бар'єри

Твердження

Я не беру участь у розмові, якщо не впевнений у відповіді

Я відкладаю відповіді, щоб усе сказати "ідеально"

Мені важко розпочати розмову через страх бути недосконалим

3	2	1
☐	☐	☐
☐	☐	☐
☐	☐	☐

Оцінювання результатів:

Підрахуйте бали окремо по кожному блоку.

Інтерпретація рівня:

9–7 балів – висока вираженість бар'єру

6–5 балів – середня вираженість бар'єру

4–3 бали – низька вираженість бар'єру

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

застосування теорії детермінованого хаосу в подоланні комунікативних бар'єрів студентів ПТУ з урахуванням їх індивідуально-особистісних здібностей
(для педагогів, кураторів, соціальних педагогів, психологів, що працюють з підлітками у системі професійно-технічної освіти)

1. Мета рекомендацій

Сформувати адаптивний підхід до усунення або зниження комунікативних бар'єрів у студентів ПТУ, які належать до різних вразливих категорій, шляхом використання принципів теорії детермінованого хаосу як моделі динамічної педагогіки.

2. Теоретичне обґрунтування

Теорія детермінованого хаосу пояснює складну поведінку систем, які формально підкоряються законам, але демонструють непередбачувані траєкторії розвитку. У педагогіці це дозволяє осмислити поведінку учнів як результат множинних мікрофакторів (особистих, соціальних, ситуаційних), що потребують гнучкого реагування замість жорсткої регламентації.

3. Індивідуальні особливості учнів як фактор чутливості

Учні з ООЗ: можуть проявляти мовленнєву, емоційну або сенсорну гіперреактивність на зміни.

Соціально вразливі: схильні до емоційного блокування, мовчазності або захисної агресії.

Обдаровані: демонструють високий рівень інтелектуального занурення, але низьку толерантність до групової неефективності чи рутинності.

4. Практичні принципи подолання комунікативних бар'єрів учнів ПТУ

№	Принцип	Суть	Як реалізувати в ПТУ
1	Індивідуалізація впливу	Врахування особистісних траєкторій учнів	Спостереження, анкетування, діагностика особистості (темперамент, стиль комунікації)
2	Гнучке реагування на “хаос”	Замість покарання — стабілізація середовища	Спостереження, анкетування, діагностика особистості (темперамент, стиль комунікації)
3	Створення позитивних “атракторів”	Формування стабільних осередків взаєморозуміння	Тренінгові групи, роль наставника (класного керівника), підтримка в адаптації
4	Стабільна підтримка, незважаючи на змінність	Прийняття поведінки учня як процесу, а не як ярлика	Рефлексивні бесіди, відсутність оцінювальної агресії
5	Мікровпливи замість різких втручань	Маленькі кроки — великі зрушення	Поступове включення в діалог, м'які заохочення

5. Рекомендовані методики та вправи

- *Індивідуальні картки емоційної реакції* (щоденна рефлексія візуально)
- *Модераційні круги* (дискусія з фіксованими правилами без тиску)
- *Психогеометрія* (вибір форм, що символізують емоційний стан учня)
- *Вправи на деконфліктність* (рольові обміни, я-висловлювання)

6. Висновки

Використання теорії детермінованого хаосу у професійно-технічному освітньому процесі дозволяє педагогам відмовитися від жорстких схем і натомість прийняти змінність, складність і непередбачуваність підліткової поведінки. Адаптація підходів до кожного учня, зокрема вразливих категорій, стає основою ефективного подолання комунікативних бар'єрів у ПТУ.

Технологічна карта уроку «Моральні почуття та моральна поведінка»

Рівень/запланований результат		Спосіб оцінювання результату	
<i>Здатність:</i> ВИСЛОВИТИ власну думку щодо ситуації морального вибору, розуміти тенденцію зміни змісту моральних категорій у суспільстві		Ініціативність у ході фасилітації	
<i>Знання:</i> Здатність відтворити визначення «моральні почуття», «моральна поведінка», узгоджуючи їх із власним розумінням		Опитування	
<i>Застосування:</i> Здатність зімітувати ситуацію морального вибору, припустити способи її вирішення		Групова доповідь	
<i>Оцінка:</i> Здатність виносити висновок (висновки) щодо конкретної ситуації, пов'язаної з проблемою морального вибору і моральної поведінки		Кейс	
Етапи уроку	Час, хв.	Діяльність вчителя	Діяльність учня
1. Мотиваційно-організаційний	2 хв.	Ролик «Добро і Зло: твій моральний вибір»	Висловлюють власну думку. Знайомляться з визначенням, зіставляють його з результатами фасилітації
2. Створення проблемної ситуації	5 хв.	<i>Розуміння:</i> Фасилітація «У яку ситуацію морального вибору ви потрапляли?» <i>Знання:</i> Що таке «моральний вибір?», «моральна поведінка?». <i>Завдання із подолання інструментарних бар'єрів для конкретного учня:</i> Учень призначається модератором своєї малої робочої групи у межах роботи 0а методом «Мозкового штурму».	Висловлюють власну думку. Знайомляться з визначенням, зіставляють його з результатами фасилітації. Завдання із подолання інструментарних бар'єрів для конкретного учня: Згенерувати варіанти ситуацій морального вибору

Продовження Додатку Е

Етапи уроку	Час, хв.	Діяльність вчителя	Діяльність учня
3. Постановка проблеми	10 хв.	<i>Застосування:</i> Управління дискусією: «Які якості та вчинки притаманні моральній людині?». Завдання щодо подолання бар'єрів, пов'язаних з індивідуальною відповідальністю для конкретного учня: Учню доручається виступити з індивідуальною доповіддю за підсумками групової роботи	Дискусія. Пошук недостатнього знання (Що невідомо?). Формулювання проблеми: «Які чинники визначають рівень моральної культури людини? Які якості становлять для Вас найбільшу цінність? Завдання щодо подолання бар'єрів, пов'язаних з індивідуальною відповідальністю для конкретного учня: Узагальнює результати групової роботи, формулює та відстоює загальні висновки у дискусії
4. Висунення припущень та гіпотез	5 хв.	<i>Застосування:</i> Модерація на тему «Чи доводилося Тобі коли-небудь робити вибір між добром і злом?»	Пошук можливих варіантів вирішення («Які неправильні рішення ситуацій були допущені? Чому?»)
5. Доказ гіпотези та вирішення проблеми	10 хв.	<i>Оцінювання:</i> Моделювання ситуації морального вибору, формулювання проблем, пошук способів вирішення проблем	Працюють у групі, готують доповідь від групи
6. Перевірка рішення	10 хв.	<i>Оцінювання:</i> Кейс.	Вирішують кейс
7. Домашнє завдання	3 хв.	<i>Аналіз:</i> Проаналізуй проблеми морального вибору (з прикладу 2-3 творів художньої літератури)? Додаткове завдання щодо подолання інструментарних бар'єрів і бар'єрів, пов'язаних з індивідуальною відповідальністю для конкретного учня: Яку роль відіграє самостійність героїв у прийнятті рішень? <i>Синтез:</i> Встанови спільні проблеми морального вибору? <i>Рефлексія:</i> Чому на Твій погляд все, що Ти дізнався, має для Тебе значення?	